

Eleştirel Politik İktisat Çerçevesinden İktisat Zihniyeti;

Vehbi Koç Üzerine Bir Deneme

Koray YILMAZ*

ÖZET:

Bu çalışmada günümüzde yaşanan kriz olgusu ile yeniden gündeme gelen 'iktisat zihniyeti' sorunsalı üzerine odaklanılmıştır. Genellikle Sombartçı bir tarihsel psikoloji ya da Weberyen bir sosyoloji çerçevesinde ele alınan iktisat zihniyeti sorunsalı bu çalışmada Marksist bir eleştirel politik iktisat çerçevesinden ele alınmıştır. İktisat zihniyeti tartışmaları bağlamında özel olarak kapitalist olgusu üzerine odaklanılmış, Marks'ın "sermayenin kişileşmesi olarak kapitalist" yaklaşımı üzerinden Türkiye'de kapitalizmin gelişme sürecinin en önemli aktörlerinden biri olan Vehbi Koç analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İktisat Zihniyeti, Marksizm, Vehbi Koç, Kapitalist, Eleştirel Politik İktisat

ABSTRACT

In this article, I will focus on "economic mentality" concept that reawaken with the current global economic crisis. In generally economic mentality issue has been addressed in the tradition of Weberin sociology and Sombartian historical psychology. In this article contrary to this tradition, the concept of "economic mentality" is addressed from the perspective of Marxian critical political economy. In this context especially I will discuss on "capitalist" concept. I will analyse Vehbi Koç who is probably the most important capitalist of the development process of capitalism in Turkey. In this article, Vehbi Koç as a capitalist will be adressed as "personification of capital" that was developed by Marx in Das Kapital.

Keywords: Economic Mentality, Marxism, Vehbi Koç, Capitalist, Critical Political Economy

* Dr. 19 Mayıs Üniversitesi İİBF, İktisat Bölümü

İktisat zihniyeti tartışmaları literatürde hayli eski tartışmalar olarak yer alır. Bu haliyle 20.yy'ın başlarına ait olduğu ve Werner Sombart, Max Weber gibi isimlerin bu dönemde özellikle “tarihsel maddecilik” eleştirisi üzerinden öne çıkarttıkları bir alan olduğu söylenebilir. Bu alan genel itibarıyla iktisat zihniyetinin iktisadi yaşama, dinsel-kültürel-ruhsal niteliklerin de iktisat zihniyetine olan etkisi üzerinde durmuştur. Türkiye’de ise özellikle Sabri Ülgener’in çalışmaları ile 20.yy’ın ortalarında önemli bir hale gelmiştir.

İktisat zihniyeti tartışmaları eski tartışmalardır. Ancak içinden geçtiğimiz dönem bu tartışmaların yeniden canlanmasına olanak sunacak yapıdadır. Özellikle yaşanan kriz sürecine dair değerlendirmeler büyük ölçüde iktisat zihniyetine örtük ya da açık referans vermektedir. Aç gözlülük, doymak bilmez kazanç peşinde koşma gibi nitelikler ile kriz arasında kurulan ilişki bunlara örnek gösterilebilir. Diğer yandan örneğin 2001 yılında J. Stiglitz ve M. Spence ile birlikte Nobel İktisat ödülünü kazanan G. Akerlof ile birlikte yazdıkları “*How Human Psychology Drives the Economy and Why It Matters for Global Capitalism*” (İnsan Psikolojisi Ekonomiye Nasıl Yön Veriyor ve Küresel Kapitalizm İçin Bu Neden Bir Sorundur) alt başlıklı çalışmasıyla R. Shiller, 2009 yılında İktisat Nobel’inin en güçlü adaylarından biri durumundaydı. Görüldüğü gibi iktisat zihniyeti tartışmaları eski ama bir yandan “davranışsal iktisat” çalışmaları bir yandan da kriz süreci ile birlikte bugün yeniden “son moda” tartışmalar olma yolunda ilerlemektedir.

Bizi bu çalışmada bu moda olma halinden ziyade bugünkü modanın da farkında olarak ya da olmadan üzerine bina edildiği “eski tartışmalar” öncelikle ilgilendirmektedir. Biz bu “eski tartışmaları” arkaya alarak tarihsel bir kategori olarak kabul ettiğimiz iktisat zihniyetine kültürel, kimliksel vb. dinamiklerin yanı sıra ve cüretkâr bir ifadeyle tanımında onları içeren ama onlara indirgenemeyecek, dolayısıyla onların dışında değil ama ötesinde etki eden bir ilişkinin varlığını Marks’tan hareketle ortaya koymaya çalışacağız. Bu anlamda literatüre uygun bir içerikle “burjuva” ya da bu çalışma açısından daha doğru bir ifadeyle “kapitalist” kavramı üzerinde duracağız. Bunu yaparken salt kavramsal bir düzlemle sınırlı kalmayacak analizimizi Türkiye kapitalizminin gelişme süreci içerisinde en önemli figürlerden biri olan Vehbi Koç üzerinden somutlaştırmaya çalışacağız. Dolayısıyla bu çalışma bir yandan iktisat zihniyetine eleştirel politik iktisat çerçevesinden bir yaklaşım sunmayı, diğer yandan da bu çerçeveden hareketle Türkiye’de kapitalizminin gelişme sürecinde önemli bir figür olan Vehbi Koç’un onu en iyi nitelendiren kavram olduğunu ileri süreceğimiz “kapitalist” kategorisinde analizini amaçlamaktadır.

İktisat Zihniyeti Üzerine Tartışmalar

İktisat zihniyeti tartışmaları daha ziyade Weberci bir sosyoloji ya da Sombartçı tarihsel psikoloji alanında gerçekleşmiştir. Tartışmaların daha ziyade sosyoloji ve tarihsel psikoloji çerçevesinde yapılmış olmasının belki de en önemli sebeplerinden biri pür anlamda iktisat biliminin bu alana olan ilgisizliğidir. Bu

ilgisizlik en iyi bir biçimde hâkim iktisat öğretisinde kendini gösterir ve aslında örtük bir ilgiye de işaret eder. Çünkü hâkim iktisat anlayışı bir yandan bu alanla hiç ilgilenmezken, bu alanla ilgilenmemenin yolunu da insan davranışı ve ona yön veren zihniyet bağlamında bir genelleme ile bulmuştur. Bu genelleme “*homoeconomicus*” kavramında karşımıza çıkar. İktisat’ın bu “ekonomik insanı”, fayda maliyet analizi yaparak yaşayan ve kendi çıkarını-faydasını maksimumlaştırma peşinde koşan bir zihniyet ve davranış bütünü içerisindeki soyut bir insandır. Bu soyut insanın zihniyet dünyası onun esnaf, tüccar, işçi, köylü, kapitalist, kadın, erkek vb. olmasıyla, zaman ve mekan boyutuyla hiçbir şekilde ilişkili değildir.

İktisat biliminin iktisat zihniyetine dair bu çözümlemesinin, Feuerbach’ın dine bakışına yönelik olarak Marks’ın yaptığı eleştiriyi malul olduğu söylenebilir. “Feuerbach, sonuçta “dinsel duygunun” kendisinin toplumsal bir ürün olduğunu ve çözümlendiği soyut bireyin gerçeklikte tikel bir toplum biçimine ait olduğunu göremez.” Eğer iktisat kendi sorusu bağlamında bunu görebilseydi, insanın ait olduğu toplum biçimi ve bu toplum biçiminin neresinde bulunduğu onun zihniyeti ile ilişkisi olabileceğini de görebilirdi.

Marksizm dışında bu ilişkiyi ilk yakalayan düşünürlerden biri Werner Sombart’tır. Sombart ortaya bir soru atar: “Ekonomik yaşam her zaman aynı düşünce biçimi tarafından mı yönlendirilmektedir?” (Sombart, 2008:16) Bu sorunun Sombart’ın çalışmasının çeşitli yerlerinde yaptığı ekonomik yaşamı belirleyen düşünce-zihniyet vurgusunu şimdilik bir kenara bırakalım. Burada önemli olan Sombart’ın ekonomik yaşamı belirleyen düşünce biçimlerinin-zihniyetin geçmişten bugüne hep değiştiği ve her zaman değişebileceği savıdır. “Bana göre eskiden bir esnafı yönlendiren düşünce ile bugün modern bir Amerikalı girişimciyi yönlendiren düşünce birbirlerinden tamamen farklı olduğu gibi; günümüzde bile ekonomik yaşam konusunda bir küçük dükkân sahibiyile bir büyük sanayici ve bir bankacının tavırları arasında muazzam bir fark vardır.” (Sombart, 2008:17)

Kısaca Sombart’a göre ekonomik yaşamı belirleyen ekonomik zihniyet tarihsel olarak farklılaşır. Bu Sombart’ın tarihsel psikolojisidir. Sombart’ın açıklamalarına biraz daha yakından baktığımızda onun ekonomik yaşamı ikiye ayırdığını görürüz: Bir yanda “içinde her türlü örgütlenmenin yer aldığı ve insanın bunlar aracılığıyla ekonomik gereksinimlerini karşıladığı, aralarında dış çevre koşullarının da yer aldığı ekonomik yaşamı oluşturan biçimlerle üretim ve dağıtım biçimlerinin oluşturduğu bütün olarak *ekonomi*, diğer yanda ekonomik yaşamı belirleyen ve içinde zekâ, karakter özellikleri amaç ve eğilimler, değer yargıları, ekonomik bir sisteme ait insanın davranışlarını belirleyen ve düzenleyen bütün insani yetenekler ve ruhsal etkinliklerin yer aldığı *ekonomik zihniyet* adlı şey.” (Sombart, 2008:15) Sombart’ta çelişki burada karşımıza çıkmaktadır. Sombart’a göre ekonomi ile ekonomik zihniyet zıtlaşmaktadır. Açıkça ifade edilmese bile, bu zıtlaşma yeni bir ekonomik zihniyetin gelişmesi ile çözümler görünmektedir. Ve bu yeni zihniyetle birlikte yeni bir ekonomi oluşur. Sombart çalışmasında birçok kere

zihniyet ve maddi yaşam arasında “tarihsel maddecilerin yaptığı gibi” mutlak bir belirlenim peşinde koşmadığını belirtse de analizi “ekonomik zihniyeti yaratan zihniyet” söylemi üzerinden gelişir. Burada ekonomik zihniyet öncelikle, kişinin doğuştan gelen yetenekleri ve manevi, dini, felsefi akımların ortaya çıkardığı bir şey görünümündedir. Bunun yanı sıra teknik ve diğer şeylerin de önemli olduğu vurgulanmakta ancak çubuk ilk belirtilen dinamiklerden yana bükülmektedir.

Sombart ekonomik zihniyeti temelde iki dönemde ele alır: Kapitalizm öncesi ve kapitalist zihniyet. Kapitalizm öncesi zihniyete damgasını vuran, geçim düşüncesi, gereksinimlerin karşılanması ilkesine boyun eğiş, kazanç tutkusunun olmaması gibi düşüncelerken, bu düşünceler geçimini sağlayacak kadar çalışma, ekonomik alanda entelektüel yetersizlik, hesaplama, ölçme gibi sorunların bugünkü kadar titizlenilmesi gereken konular olmaması, acele etmeme, gelenekçi tavır gibi davranışlarla açığa çıkar görünmektedir. Sombart’a yönelik yaptığımız “ekonomik zihniyeti yaratan zihniyet” tespiti, kapitalizm öncesi döneme ait olarak işaret edilen ekonomik zihniyetin son çözümlemede insan ruhuna özgü güçlü bir *atalet* duygusundan kaynaklanmakta olduğu yönündeki savıyla desteklenmektedir. “... gereksinimlerin karşılanması ve gelenekçilik ilkeleri, her ikisi de daha genel bir ilke olan ataletin ifadesidir.” (Sombart, 2008:31)

Sombart bu noktada başka bir soru sormaktadır, onun kapitalizm öncesi olarak işaret ettiği “çok uzun bir süre yerinde saymış olan toplum birdenbire bütünüyle nasıl dinamik bir görünüme kavuşmuştur?”(Sombart, 2008:31) Sombart’ın cevabı açıktır: “Bu dönüşümün gerçekleşmesini sağlayan ve eski dünyayı paramparça eden şey kapitalist zihniyettir (belirlediği ekonomik sisteme bakarak onu bu şekilde adlandırıyoruz.)” (Sombart, 2008:31) Sombart’ın “ekonomik zihniyeti yaratan zihniyet” düşüncesinin izleri burada da görülebilir: Kapitalist zihniyete yol açan unsurlar olarak burada karşımıza girişimcilik ruhu ve burjuva zihniyeti çıkmaktadır. Sombart devam eder: Örneğin girişimcilik ruhu, para *tutkusu*, serüven *aşkı*, yaratıcılık *ruhu* vs. gibi şeylerin bir sentezidir. Burjuva zihniyeti ise düşünceye dayalı bir dikkat, sözlerini tartarak söyleme, akılcı bir ölçülülük ve idareli olma gibi niteliklere sahiptir. (Sombart, 2008:31-32) Sombart bu tespitlerine olanak sunan tarihsel süreci açıklarken de kazanç-altın-para tutkusuna özel bir önem vermektedir. Sombart, XIII. yüzyılı bu anlamda bir kırılma noktası olarak değerlendirir. XIII. yüzyıl ile birlikte kapitalist zihniyeti ayırt eden bir olgu olarak altına karşı olan yaklaşımın değiştiğini, daha önce olduğu gibi onun süslenecek, işlenecek çeşitli eşya biçimleri verilecek ve bu şekillerde saklanacak bir şey olmaktan çıktığını, bir değiş-tokuş ve ödeme aracı olarak, malın eşdeğeri olarak yani paraya dönüşmüş değerli madenler olarak değerlendirilmeye başlandığını belirtmektedir. Ona göre böylelikle altın tutkusunun yerini para tutkusu ve kazanç tutkusu almaktadır. Bu ise kapitalist zihniyeti ayırt eden ve eski dünyayı değiştiren tarihsel bir dönüm noktasıdır. (Sombart, 2008: 40) Eski dünya ihtiyaç tatmini peşinde iken yeni dünya kazanç peşindedir.

Bu nokta iktisat zihniyeti çalışmalarına damgasını vuran Weber'in ve daha sonraki Weberci analizlerin Sombart'a yönelttikleri temel eleştiri noktalarından biridir. Aralarındaki önemli bir fark dinsel faktöre iktisadi zihniyetin ve davranışların belirlenmesinde Weber'in çok daha fazla öne vermesiyken, bir diğer fark, Weber'in şu ifadelerinde belirginlik kazanmaktadır: "Elde etme güdüsünün, kazanç uğraşısının, kar uğraşısının, olanaklı en fazla miktar parayı kazanma uğraşısının kendi içinde kapitalizm ile doğrudan doğruya hiç bir ilgisi yoktur. Bu uğraşı, şimdi olduğu gibi eskiden de garsonlar, doktorlar, arabacılar, sanatçılar, fahişeler, rüşvet alan görevliler, askerler, asiller, denizciler, kumarbazlar ve dilenciler arasında yaygındı. Her tür ve koşuldaki insanlar için yeryüzünün bütün çağlarında ve ülkelerinde bunlar vardı ve olacaktır da, yeter ki bunun nesnel olanağı bir biçimde sağlanmış olsun. Bu safiyane kavram belirlemelerinden vazgeçilmesi gerektiğini, insanın daha kültür tarihinin emekleme döneminde öğrenmesi gerekir. Sınırsız kazanma açlığı, hiçbir biçimde, kapitalizm ile aynı şey değildir, ne de onun ruhu ile aynıdır." (Weber, 1997:16-17)

Weberyen yaklaşımın Türkiye'deki önemli bir temsilcisi olarak karşımıza çıkan Sabri Ülgener de tam bu noktada Sombart'ı eleştirmektedir. "Ortaçağ insanının her türlü kazanç ihtirasından uzak olduğunu zannetmek en sathi tarih tetkiklerinin bile tekzip edeceği yanlış bir kanaat olduğu gibi, nerede kâr prensibi görülürse bunu hemen kapitalizme atfetmek de hatalı olur." (Ülgener, 2006: 32)* Ülgener buradan hareketle Sombart'ın kapitalizm öncesi ve kapitalizm dönemi zihniyetleri ayrımı bağlamında öne çıkardığı, ihtiyaç tatmini ve kazanç prensibi yerine "ekonomik zihniyetini canlı ve hareketli olup olmadığına göre tefrik etmek ve buna nazaran statik, yani durgun ekonomi zihniyeti ile atılgan-dinamik zihniyet tabirlerini kullanmak daha basit ve maksada uygun gözükür" (Ülgener, 2006:32) demektedir.

Weber yukarıda yaptığımız alıntıda ifade edildiği gibi kazanç uğraşısını kapitalist zihniyet ile eşleştirme çabalarını reddederken tersi bir noktayı öne çıkartmaktadır. Ülgener bunu şu şekilde açıklamaktadır: "Max Weber'in ileri sürdüğü tez yirminci asır başlangıcında çok şaşırtıcı bir tesir hasil etmiş ve bir çok münakaşalara sebebiyet vermiştir. İlk intibahın bu derece şaşırtıcı olmasını haklı göstermek lazım gelir, zira kapitalizmin köklerini kimi teknik hususiyetlerde, kimi para ekonomisinin inkişafında yahut umumiyetle kâr ve temettü teminine müsait bir sahada ararken, o kapitalizmi kâr ve temettü hırsına düşman "zühdi-asketisch" bir muhitte aramak lüzumunu ileri sürdü." (Ülgener, 2006:48-49) Weber'e göre kapitalizm olsa olsa bu usdışı güdünün dizginlenmesi, en azından ussal (rasyonel) olarak dengelenmesi ile özdeş olabilir. (Weber, 1997:17) Rasyonellik bu anlamda Weber'de ayırıcı bir konumdadır. Kapitalist zihniyet-ruh da burada görünür

* Çalışma ilk olarak 1940-1941 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası Cilt II, Sayı 3-4'de yayınlanmıştır.

olmaktadır: Gelenekselciliğin yerini akla dayanma, götürü hesaplama yerine, ince hesap tutma, yazılı muhasebe kaydı, düzenli bir meslek çatısı altında rasyonel çalışma, gösterişten uzak olma, aşırı tüketimden kaçınma ve tüm bu zihniyet dünyasının arka planında yer alan dinde reformasyon ile birlikte Protestan-asketik kültür ve inanç bütünü. Weber kapitalizmi – başka faktörlerle beraber - böylesi bir dinsel zihniyet dünyasının sonucu olarak görmektedir. Burada başka faktörler ifadesi Weber’e haksızlık yapmamak için vurgulanmalıdır. Weber hiçbir zaman dini tek faktör olarak görmemiştir. Ancak açıkça “gelişmiş ülkeler” ile Protestanlık arasında ilişkiye de işaret etmiştir. Weber’de diğer dinler bu anlamda belirtilen özelliklerden ve sonuçlardan yoksun olarak değerlendirilir. Bu noktada bir Weber eleştirisi ama aynı zamanda Weberci bir kimlik-yaklaşım Sabri Ülgener’de görülür.* Ülgener, ilk çalışmalarında iktisat zihniyetini şu şekilde tanımlamıştır: “Fertlerin iktisadi faaliyet tarzına müessir olan (veya hiç değilse o faaliyete ahlaken meşruiyet imkânlarını temine çalışan) tasavvurların, ideallerin, ahlak düsturlarının tümü ekonomi zihniyeti ismini verdiğimiz muayyen bir ruhi haleti ortaya çıkarır.”(Ülgener, 2006:26) Sonraki çalışmalarında ise iktisadi ahlak ile iktisadi zihniyet farkı da vurgulanır: “İktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti: Biri uyulması istenen normların ve hareket kurallarının toplam ifadesi. Öbürü gerçek davranışında kişinin sürdürdüğü değer ve inançların toplamı.” (Ülgener, 1981a:21) Ülgener bu çerçevede, Weberci bir gelenekten hareketle ilk olarak Osmanlı Devleti’nin geri kalması “çözülme” ile iktisat zihniyeti arasındaki ilişkiyi sorunsallaştırmaktadır. Çözülme kavramı Ülgener’de özellikle önemlidir. “Çözülme sözü ile... Osmanlı ülkesinin sınırlarını aşan bir durumu anlatmak istiyorum. 15. ve 16. yüzyıllardan bu yana coğrafi keşiflerin dünya ticaret yollarını Atlantik kıyılarına kaydırmalarından ileri gelen ve görüntülerini bütün bir bölgede önce ağır ve yavaş, sonraları hızını arttırmış bir halde ortaya koyan sürekli bir alçalma döneminin izleri üzerindedir... Yüzyıllar boyu azar azar, fakat kararlı bir sebatla yol alan bu çözülme bir başka açıdan Batı karşısında geride kalış dönemi olarak göz önüne alınabilir.” (Ülgener, 1981a:22-23) Ülgener bu süreci “ortaçağlaşma” olarak kavramlaştırmaktadır. Ortaçağlaşma, gelişme yolundaki Osmanlı Devleti’nin ticaret yollarındaki değişimle birlikte batının içinden çıktığı bir dönemde Osmanlı’nın içine girdiği bir süreç olarak ortaya konur. Bu sürecin zihniyet yapısı Osmanlı’nın geri kalma ya da çözülme döneminin zihniyetine işaret eder. Çünkü bu zihniyet batıda örneği görülen kapitalist zihniyetten - burjuva zihniyetinden oldukça farklıdır. Biraz uzun da olsa bu ortaçağlaşma zihniyetine ilişkin genel çerçeveyi serimleyen bir alıntı yapmak anlamlı olacaktır: “Batıda yeni zamanlar diye adlandırılan ve gerçekten de bütün hayat sahalarında yenilenme ile beraber yürüyen devir bizde ortaçağ değerlerine dönüş (ortaçağlaşma) karakterini taşıyor: Her şeyden önce parlak bir

* Sabri Ülgener, Türkiye’de iktisat zihniyeti üzerine odaklanan en etkili isim olarak değerlendirilebilir.

ticaret devrinin sonu. Teşebbüs formlarında yer alan “esnaflaşma”; değer anlayışında da aynı surette kapanma ve katılma; en küçük bir yeniliğe göz yummayan meslek ve sanat taassubu (gelenekçilik). Nihayet Feodal hayatın asırdan asra aktardığı ağırlık ve efendilik şuuru: Bol tüketimin, hele görünüş ve gösterişin çekici etkisinden hiç bir zaman uzak kalmamakla beraber kendini gündelik insani kaygıların üstünde görmeye alışık, üretimi ve değer yaratmayı kendinden başkalarının sırtına yüklenmiş görmek isteyen zihniyet! Hepsi de Batı Avrupa’da 15. ve 16. yüzyıllardan beri tarihe mal olduğu halde bizde birçok tarafları örülenmeden “Yeni Zamanlara” devredilmiş “Ortaçağ” değerlerinden başka şeyler değil.” (Ülgener, 1981a:15) Ülgener bu çalışmasında çözümlene dönemi iktisat zihniyetine işaret ederken ve geliştirdiği portre denemesiyle bu değerlendirmeyi çalışmayı yaptığı döneme kadar uzatırken bir sonraki çalışmasında kelimenin daha vurgulu anlamında Weberci bir sorudan hareket etmektedir: Bu zihniyet dünyasının dinsel kökenleri nelerdir? Burada üzerinde çok ayrıntılı durmak gerekemeyecektir ama kısaca ifade etmek gerekirse, Ülgener bu çalışmasında öncelikle Weber’in İslam üzerine yazdıklarını eleştirir ve onun İslam’ın tarihsel gelişimini yadsıyan yaklaşımını sorgular. Ona göre İslam’ın ilk dönemleri yani özüne bağlı olduğu dönemler birbirlerinden ayrılmalıdır.(Ülgener, 1981b:49-54;73-83) Bu Weber’in tespit edemediği noktadır. Erken İslam’ın iktisat zihniyeti ile tasavvuf-tarikat İslam’ının iktisat zihniyeti arasındaki farklara odaklanan Ülgener, örneğin Melamilik’te erken İslam’ın dünya malını dışlamayan, çalışarak hayatını geçiren, üretken, tutumlu, gösterişten uzak zihniyetini görürken, tarikat ve tasavvuf geleneğinde soyut bir ilgi olarak kalmış dünya, şeyh-pir ilişkisi, otorite ve gelenekçilik, teslimiyet ve dışa kapalılık gibi değerleri görmektedir. (Ülgener, 1981b:75-77) Dolayısıyla erken İslam ile Melamilik çizgisinde gelişmeyi dışlamayan bir iktisadi zihniyet ama tarikat ve tasavvuf geleneğinde en önemli iktisadi aktör olarak ortaya çıkan esnafın iktisadi zihniyetini oluşturan gelişmeyi engelleyici, diğer kitabına atıfla ortaçağlaşma zihniyeti görmektedir. Dolayısıyla söylenebilir ki, esnaf teşkilatının oluşturduğu ve ekonominin temeli konumundaki, ahilik, fütüvvet, lonca yapısının iktisadi zihniyeti böylesi bir tarikat-tasavvuf geleneğine dayandırılmaktadır. (Ülgener, 1981b, 87-93)

Peki Marks!

Sombart, Weber ve Ülgener’in iktisat zihniyeti sorunsalı etrafındaki önemleri açık, peki ama Marks’ın iktisat zihniyeti tartışmalarındaki yeri nedir? Ülgener erken dönem makalesinde buna kendi yaklaşımı çerçevesinde bir yanıt vermiştir. Bu çalışmasında Ülgener, Marks’ın ve tarihsel maddeci yaklaşımın iktisat zihniyeti alanını önemsizleştirerek bu alanda tarihçi okulla başlayan gelişmeyi engelleyici bir nitelikte olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre bunun nedeni Marks’ın yaklaşımının her şeyin nedeni olarak alt yapıyı teşkil eden teknik ve maddi şartları gösteren,

bunları incelemenin yeterli olduğunu, fikri ve manevi olanın tetkikinin ayrıca zahmete değmeyeceğini savunan bir yaklaşım olmasıdır. Ülgener’in daha sonra yayınlanan çalışmasında Marks’ın tarihsel maddeciliği ile daha itidalli bir ilişki içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Ülgener, Weber’den bahsederken onun yaklaşımını dinin her şeyi belirlediği şeklinde okumanın ona yapılacak bir haksızlık olduğunu söyler ama aynı şeyi artık Marks’ın maddeci yaklaşımının kaba yorumları için de ifade etmektedir.

Marks’ın söz konusu tartışmayı öncelikle içeren metni Engels ile birlikte kaleme aldıkları Alman İdeolojisidir. Peki Marks ve Engels Alman İdeolojisi’nde ne söyler? Bu sorunun yanıtı Türkçe çevirilerde farklılıklar taşımaktadır. Örneğin Türkiye’de Alman İdeolojisi’nin bir çevirisinden aktaralım: “Fikirlerin, anlayışların ve bilincin üretimi her şeyden önce doğrudan doğruya insanların maddi faaliyetine ve karşılıklı maddi ilişkilerine, gerçek yaşamın diline bağlıdır. İnsanların anlayışları, düşünceleri, karşılıklı zihinsel ilişkileri bu noktada onların maddi davranışlarının dolaysız ürünü olarak ortaya çıkar.”* Bu çeviride iki kelime öne çıkmaktadır. Bu iki kelimenin ilişkinin belirlenim düzeyi ve öncelik, sonralık sırasının katı dizilişi noktasında cümleye kattığı anlam Marksizmin katı belirlenimci okunmasına da olanak sunar niteliktedir. Kelimelerin ilki “bağlıdır” ifadesidir. Cümleye belirleyici bir anlam katan bu ifade Alman İdeolojisinin örneğin İngilizce çevirisinde yoktur. İlgili kelime İngilizcede “interwoven” olarak tercüme edilmiştir. “Interwoven” kelimesi birlikte örülme, birlikte dokunma ile karşılanabilir. Ancak bu da çok doğru görünmez. Zira kelimenin Almanca’sı olan “verflochten” ifadesi, “iç içe geçmek, kaynaşmak” anlamı taşımaktadır. Bu biçimi ile de Marks’a daha uygundur. İkinci kelime ise “ürünüdür” ifadesidir. Marks yine ilgili yerde bu kelimeyi andıracak bir ifade kullanmamaktadır. Metnin İngilizce çevirisindeki karşılık “efflux” kelimesidir. “Efflux” Almanca’daki “Ausfluss” karşılığı olarak kullanılmıştır. “Ausfluss” aslında İngilizcedeki “outflow” terimine tekabül etmektedir. Türkçesi “dışa akım”, “taşma”, “sızma” olabilir. O halde ilgili cümlenin tercümesi şöyle olur: “Fikirlerin, tasarımların, bilincin üretilmesi, ilkin insanların maddi faaliyeti ve maddi iletişimi, gerçek hayatın diliyle doğrudan doğruya iç içe geçmiştir. Tasarlama, düşünme, insanların zihnî iletişimi burada henüz onların maddi davranışının doğrudan taşması olarak görünür”**

* Bu çeviri yayınlandığı yerde şu künye ile yer almaktadır. Sol Yayınları, Temmuz 1992, 3.Baskı, Eriş Yayınları tarafından düzenlenmiştir.

<http://www.kurtuluscephesi.com/marks/almanideoloji.html#nt15> , ind tar: 06.06. 09

** Metindeki İngilizce ifadelerin Almanca karşılıkları ve aktarılan çeviri Nail Satlıgan tarafından önerilmiştir. Kendisine desteklerinden dolayı teşekkür ederim.

Görüldüğü gibi Marks ve Engels'in maddi davranış ve zihniyet-bilinç ilişkisi üzerine ifade ettikleri sanıldığı kadar katı bir belirlenimsel nitelik içermemektedir. Kaldı ki bu ifadelerin doğru anlaşılabilmesi de ancak Marks ve Engels'in bu ifadeleri kullandığı tartışmanın zemini anlaşıldığı ölçüde olanaklıdır. Marks ve Engels Alman ideolojisinde Genç Hegelcilerle tartışma içerisindedir. Genç Hegelcilere yönelik Marks ve Engels'in temel itirazı şu noktadadır: "Genç Hegelciler bağımsız bir varoluş atfettikleri kavrayışları, düşünceleri, fikirleri, aslında bilincin bütün ürünlerini insanların gerçek zincirleri saydıklarına göre Genç Hegelciler'in sadece bilincin bu yanılsamalarıyla savaşmak zorunda oldukları açıktır. Genç Hegelciler'in fantezilerine göre, insanların ilişkileri, bütün yaptıkları, zincirleri ve sınırlılıkları bilinçlerinin ürünleri[dir]... " (Marks ve Engels, 2004:111) Öyleyse Marks ve Engels'in yaklaşımlarının önemli bir yanı ortaya çıkmıştır. Onlar tüm toplumsal-tarihsel olanın bilinçlerin ürünü olduğu düşüncesinin eleştirisi üzerinden hareket etmektedir. Bu anlamda da Ülgener'in eleştirisinin aksine, zihniyet dünyasının analizini gökyüzünden çekip sosyolojik-kültürel, canlı kanlı insanların yaşadığı maddi alana taşıyan öncelikle Marks ve Engels'in kendileridir. Bunu şu ifadelerde de açıkça görebiliriz: "Bizim hareket noktamızı oluşturan öncüller, keyfi öncüller değil, dogmalar değil, kendilerinden soyutlamanın ancak imgelemde yapılabildiği gerçek öncüllerdir. Gerçek bireylerdir, onların etkinlikleridir, hem hazır buldukları hem de kendi etkinlikleri ile yarattıkları ve içinde yaşadıkları maddi koşullardır." (Marks ve Engels, 2004:112) Bu noktada Marks ve Engels'in maddi koşullar vurgusunun zemini anlaşılır hale gelmiş ve iktisat zihniyeti tartışmalarına dair olarak da Marks ve tarihsel maddeciliğin değil bu tartışmaların tıkanmasına yol açmak, bilakis bu tartışmaları kelimenin gerçek anlamında yaratan bir içeriğe sahip olduğu anlaşılmalı. Ancak şu noktanın da altı çizilmelidir. Engels, Hegelci çizgi ile tartışma içerisinde tarihsel maddeciliğe dair değerlendirmelerini sunarken politik, hukuki, ideolojik tasavvurlar ve bu tasavvurlar yoluyla meydana gelen hareketlerin kökeni üzerine Marks ve kendisinin analizlerini temel vurgu-ana nokta (temel ekonomik gerçekler) ile sınırladıklarını, bunu yaparken de içerik uğruna bu tasavvurların oluşma yolları ve araçlarını içeren biçimsel yanı ihmal ettiklerini, bunun da muhalifleri tarafından yanlış anlama ve çarpıtma için bir olanak sunduğunu belirtmektedir.* Ancak belirtilmelidir ki bu ihmalin kendisi, bu ihmalin giderilmesinin yollarını açmaktadır. Bir yandan Marks ve Engels'in bu ihmali diğer yandan Türkçe çevirilerdeki sorunlar Türkiye'de de özellikle Alman İdeolojisi metninin çoğu zaman yanlış okunmasını beraberinde getirmiştir. Sanki Marks ve Engels fikirlerin ve düşünce dünyasının insanın hiçbir etkisinin olmadığı alt yapı deneni teknik-yalıtık bir dinamik tarafından üretildiğini söylemektedir. Oysa ki,

* <http://www.Marksists.org/archive/mehring/1893/histmat/app.htm> ind tar: 05.08.09. Engels bu ifadeleri Franz Mehring'e yazdığı 14 Temmuz 1893 tarihli "Tarihsel Maddecilik Üzerine" başlıklı mektupta dile getirmektedir.

“İnsanlar kendi kavrayışlarının, fikirlerinin üreticisidirler” (Marks ve Engels, 2004:118) ifadesi onlara aittir. Ancak Marks ve Engels’in yaklaşımının üstün yanı onların işaret ettiği insanın Feuerbach’da ya da hâkim iktisatta olduğu gibi soyut bir insan olmamasıdır. “İnsanlar kendi kavrayışlarının, fikirlerinin vb. üreticisidirler-üretken güçlerinin ve bu güçlere karşılık gelen ilişkinin en ileri biçimlerine kadar belirli bir gelişimi tarafından koşullandıkları şekliyle gerçek, etkin insanlar.” (Marks ve Engels, 2004:118) Diğer yandan Alman İdeolojisi öyle yorumlanmıştır ki, sanki Marks ve Engels bilinç ve düşünce dünyasının maddi yaşam üzerinde hiçbir etkisi olmadığını söylemektedir. Dikkatli bir Marks okuması bunun böyle olmadığını görecektir: “Kapitalist üretim biçimine özgü yasaların... bireysel kapitalistlerin kafalarında ve bilinçlerinde hareketlerine yön veren dürtüler olarak nasıl yer aldıklarını burada incelemek niyetinde değiliz.” (Marks, 2007:307) Evet gerçekten de Kapital bunun ele alındığı bir metin değildir. Ancak dikkat edilirse burada Marks, bireysel kapitalistlerin *kafalarında ve bilinçlerinde* onların *hareketine* yön veren *dürtüler* den bahsetmektedir. Marks’ın yorumcuları, Marks’ı bilinç dâhil her şeyi alt yapı-teknikğin belirlediği tespitinden dolayı eleştirmiyorlar mıydı? Oysa burada Marks açıkça “harekete yön veren bilinçten” bahsetmektedir. Ancak Marks bunu bir faklılıkla yapmaktadır. Kafa ve bilinçte yer alan ve harekete yön veren dürtüler kapitalist üretim biçimine özgülükler içermektedir. Yani kapitalist örneğinde, Marks’a göre zihniyet dünyasının arkasında, salt kültür, din vb. dinamiklerin ve farklılaşmaların ötesinde, onu ortaklaştıran tarihsel toplumsal bir sistem olarak kapitalist üretime özgülükler mevcuttur. Bunu daha anlaşılır kılabilmek adına Marks’ın kapitalist üretim biçimine yaklaşımını konumuz bağlamında yani kapitalist özelinde iktisat zihniyeti ile ilişki olarak birkaç noktada açmak gerekecektir.

Metanın Kullanım ve Değişim Değerinin Birliğine ve Ayrışmasına Dayalı İktisadi Zihniyet Evreni

Öncelikle Marks’ın kapitalist üretim tarzını analiz etmeye başladığı noktaya dikkat çekmek gerekir. Marks Kapital’in birinci cildine belki de kapitalist toplumun en somut, elle tutulan kategorisi olan metanın analizi ile başlamıştır çünkü meta onun kapitalist üretim tarzının egemen kategorisi ve belirleyici üretim ilişkisi olarak ifade ettiği sermayenin temel biçimi olarak karşımıza çıkar. (Marks, 2006:726; Cleaver, 2008:115) Bu anlamda meta Marks’a göre kapitalist toplumun hücre biçimidir. (Marks, 2007:16) Lenin Marks’ın vurguladığı bu önemi daha da açmaktadır: “Marks, önce burjuva toplumunun en basit, en sıradan ve temel, en çok ve her gün rastlanan ilişkisini, milyonlarca kez rastlanan bir ilişkiyi, yani meta değişimini analiz eder. Analiz, bu çok basit olguda (burjuva toplumunun bu hücrelerinde) modern toplumun tüm çelişkilerini (ya da tüm çelişkilerinin tohumlarını) ortaya koyar. Daha sonraki açılımı, bize başından sonuna kadar, tekil parçaları içinde bu çelişkilerin ve bu toplumun gelişmesini (hem büyümesini hem de hareketini) gösterir.”(akt: Filho, 2006:27-28) O halde kapitalist toplumun

sistemik çelişkilerinin tohumları bu hücre biçiminde mündemiçtir. Kapitalist üretim tarzı ve toplumsal ilişkilerin kristalize olduğu bir ürün olan metanın bu özgüllüğü, onun burada işaret edeceğimiz temel çelişkilerinden birinin de arka planını oluşturan, sahip olduğu ikili nitelikte yatar: Kullanım değeri ve değişim değeri. “Meta bizim dışımızda bir nesnedir ve taşıdığı özellikleriyle şu ya da bu türden insan gereksinimlerini giderir”.(Marks, 2007:47) Bu yararlı olma halini onu bir *kullanım değeri* haline getirir. Bu kullanım değeri metanın fiziksel özellikleriyle sınırlıdır ve bu nedenle de metadan ayrı bir varlığa sahip değildir. Ancak der Marks, “kullanım değerleri, kullanım ya da tüketim ile bir gerçek haline gelir: bunlar ayrıca toplumsal biçimi ne olursa olsun her türlü servetin özünü oluştururlar, kapitalist toplumda ise bunlar ayrıca değişim değerinin maddi taşıyıcılarıdır.” (Marks, 2007:48) Marks devam eder, “Meta, yalnızca kullanım değeri değil, başkaları için kullanım değeri, toplumsal kullanım değeri üretimi olarak anlaşılmalıdır. Ancak bu da yeterli değildir, bir şeyin meta olabilmesi için başkalarına değişim yoluyla devredilmesi gerekir (Marks, 2007:53). Meta satılıp tüketilmeden önce, yani realizasyona uğramadan önce, kullanım değeri ve değişim değeri potansiyel bir varlığa sahiptir. Değişim ilişkisi metanın bir yandan kullanım değeri diğer yandan da değer olmak gibi ikili bir niteliği ve bu ikili niteliğin taşıdığı çelişkiyi açığa çıkarır. Bu anlamda, “kullanım ve değişim değeri sadece iki farklı belirlenim veya boyut değildir, bunlar çelişkili belirlenimlerdir. Bir meta ancak ona sahip olan kişi için doğrudan yararlı olduğunda kullanım değeridir. Benzer şekilde bir meta ancak doğrudan yararlı olmayıp sadece başka bir meta elde etmek için değişim amaçlı kullanıldığında bir değişim değeridir” (Clever, 2008:140) Meta bu anlamda, kullanım değeri ve değişim değerinin birliğine ama aynı zamanda ayrışmasına bağlı olarak*, metanın kullanım değerine, ya da onun genel eş değeri olarak değişim değerine yani paraya sahip olmak etrafında ayrılmış bir toplumsallığa ve zihniyete inşa eder. Böylelikle iki kutbu olan bir ilişki karşımıza çıkmaktadır. Bir yandan meta ile kullanım değeri üzerinden ilişki kuranlar, diğer yandan da meta ile kullanım pahasına mübadele etme hakkını ellerinde tutmak isteyen bu anlamda da mübadele etme hakkını ellerinde tutup genişletmek üzerinden toplumsal hâkim konumlarını yeniden üretenler. (Karatani, 2008:32) Cleaver’in ifadeleri bu kutupları ve algıları açık kılar. “En temel anlamda metanın kullanım değeri olarak algılanması, işçi sınıfının perspektifidir. İşçi sınıfı metaları öncelikle temellük ve tüketim nesneleri, ihtiyaçların karşılanacağı şeyler olarak görür. Sermaye ise aynı metaları değişim değerleri, yani sırf artı değer ve kârın gerçekleştirilmesi yoluyla kendisini ve toplumsal kontrolünü genişletme amacına dönük araçlar olarak algılar.” (Clever, 2008:143). Başka bir biçimde ifade edersek metanın bu çelişkili niteliği toplumsal sınıflarda temsil edilen iki farklı iktisat zihniyeti evrenine işaret etmektedir.

* “Meta kullanım değeri ile değişim değerinin hem birliğini hem de ikiliğini temsil etmektedir.” Marks (1990: 955)

Karatani, Marks'ın sermaye üzerine düşünmeye, kullanım pahasına mübadele etme hakkını (daha kesin bir şekilde belirtirsek eş değer biçim konumunda durma hakkını) istifleyen cimriyle başladığına dikkat çekmektedir. (Karatani, 2008:32) Karatani'ye göre paraya ya da mübadele hakkına duyulan arzu metaların kendine duyulan arzudan farklıdır. Karatani bunu, *dürtü* olarak adlandırır. “Bir başka deyişle cimrinin dürtüsü bir nesneye sahip olmaya değil, nesne pahasına da olsa eşdeğer biçimi konumunda durmaya yöneliktir.” (Karatani, 2008:32) Karatani, kapitalistin de temelde cimrinin dürtüsüne sahip olduğunu vurgular. “Bir yerdeki birinden meta satın alıp onu başka bir yerdeki birine satan kapitalistler mübadele etme konumlarını yeniden üretip genişletmeye çabalarlar; amaçları birçok kullanıma sahip olmak değildir. Yani kapitalizmi harekete geçiren dürtü insanların arzularında yatmaz. Söz konusu olan tam tersidir: Sermaye, mübadele etme hakkını elde etmek amacıyla insanların arzularını uyarmak zorundadır.” (Karatani, 2008:32) Kapitalistin mübadele değerini, genel eş değeri elinde tutabilmesi, cimrinin aksine onu elinden çıkartması ile mümkün olabilir. Çünkü ancak bu yolla değer artışı sağlayabilir. Bu süreç emek gücü ve üretim araçlarının satın alınması, üretim süreci ve artı değer yaratılması, metanın realizasyonu yolu ile artı değer paraya dönüşümü ve bunun önemli bir miktarının yeniden üretim sürecine sokulmasını içerir.

Diğer yandan bu nokta özellikle Sombart'ın analizlerinin kimi sınırlılıklarına işaret eden bir noktadır. Örneğin Sombart'ın para tutkusu ve bu tutkunun tüm toplumsal sınıfları sarması vurgusu (Sombart, 2008:41), parayı ne için tutmak sorusuna cevap aramadığı ölçüde bir yandan kapitalist zihniyetin metaya içkin niteliğini diğer yandan da işçi ve kapitalist zihniyetler arasındaki farkı kavrayamamıştır.

Kullanım değeri ile değişim değeri arasındaki çelişki kapitalizmde özel bir meta olarak görünen emek gücü üzerinden de toplumsal sınıfların farklı zihniyet noktalarına işaret etmektedir. “Emek gücünün kullanım değeri, onun çalışma, değer ve artı değer üretme yeteneğidir. Emek gücünün değişim değeri ise emek gücünün satılması karşılığında işçi sınıfının elde ettiği değerdir.” (Cleaver, 2008, 142) Kullanım değeri ve değişim değeri üzerinden yapılan ayırım, emek gücünün metalaşma süreci ile birlikte düşünüldüğünde emek gücünün, kapitalist için kullanım değeri olmasına işaret eder. Kapitalistin, emek gücünün kullanım değerini işe koşması bir yandan emek gücünün karşılığı olarak ücretin oluşumuna işaret ederken diğer yandan da Marks'a göre kapitalistin karşılığını ödemedi el koyduğu ödenmemiş emeğe işaret eder. Bu anlamda her üretim süreci bir yandan işçinin yeniden üretiminin sağlanması için gerekli olan “gerekli emek” ve karşılığı kapitalist tarafından ödenmemiş olan “artı emek”e ve bunlara tekabül eden gerekli emek zamanı ve ödenmemiş emek zamanına ayrılmaktadır. Kapitalistin dürtüsü gerekli emeğin azaltılması ve ödenmemiş-artı emeğin çoğaltılması yönündedir. Yani kapitalist için önemli olan bir meta olarak emek gücünün kullanım değeri iken, işçi için önemli olan ise emek gücünün değişim değeri, yani ücrettir. Kapitalist ile işçi

arasında varolan çelişkili durum kaynağını metanın yukarıda bahsedilen ikili niteliğinden almaktadır. Sonuçta artı değeri arttırmak isteyen bir kutup ile buna direnen diğer kutup. Kullanım değeri ve değişim değeri arasında sıkışıp kalmış bir meta olarak emek gücü. Bu geçeklik bir yandan farklı sınıfların nesnel temellerine işaret ederken diğer yandan da bu zeminde oluşan ve farklılaşan iktisadi zihniyet evrenlerine işaret etmektedir.

Meta Birikimine Dayalı İktisadi Zihniyet Evreni: Yabancılaşma ve Biriktirme

Kapitalist üretim tarzında emek gücünün metalaşma süreci aynı zamanda onun ürünü ile ve dolayısıyla bir bütün olarak işçi sınıfının ürünlerinden oluşan metalar dünyası ile olan zihinsel ilişkisinin de üretildiği bir süreçtir. Bu anlamda Holloway, Marks'ın, meta ilk olarak bizim dışımızda bir nesnedir, ifadesini önemle vurgular. (Holloway, 2001:66) Bunu vurgulamasının nedeni kapitalist üretimde emeğin nesneleşmesi olarak emek ürünü olan metanın, onu üreten işçinin dışında olma niteliğini işaret etmektir. Marks bunu çarpıcı bir biçimde ifade eder: “işçi kendi emeğinin ürünü ile yabancı bir nesneyleymiş gibi bir ilişkidir.” (Marks, 2000:75) Kullanım değeri bir başkasının elinde olan bir meta olarak emek gücü kaçınılmaz olarak kendi ürününe yabancılaşacaktır. İşçi emek gücünü ne kadar çok harcarsa, yani ne kadar çok meta üretirse, karşısında yarattığı yabancı nesnel dünya o derece güçlenir. (Marks, 2000:76) Holloway yabancılaşmaya bütün kapitalist üretimin temel çelişkinin kendini ifade ettiği bir kategori olarak işaret eder. “Bütün kapitalist üretimin temel çelişkisi, kendini yabancılaşma kategorisinde ifade eden kullanım değeri üretimindeki potansiyel insan yaratıcılığı ile kapitalizmde bu yaratıcılığın üzerine dayatılan biçim, başkasının denetimi altında değer yaratımı arasındaki çelişkidir.” (Holloway, 2007:53) Bu durumun politik olarak anlamı Marks'ta aşağıdaki şekilde ifade edilir. “İşçinin kendi ürününden dışlaştırılması, sadece emeğinin bir nesne, dışsal bir varoluş olduğu anlamına gelmez onun dışında bağımsız, ondan başka bir şey olarak var olduğu karşısına dikilen bağımsız bir güç olduğu anlamına da gelir, yani işçinin nesneye kattığı hayat yabancı ve düşman bir şey olarak kendi karşısına çıkmaktadır.” (Marks, 2000:76) Bu işçinin kendi ürünüyle kurduğu ilişki üzerinden yabancılaşmasının açıklanmasıdır. “Ama yabancılaşma üretimin yalnız sonucundan değil, üretim filinde de görülür, yani üretici etkinliğin kendisinde.” (Marks, 2000:78) Emeğin ürettiği ürüne yabancılaşması, üretim sürecinde kendine yabancılaşması ve kendi yarattığı toplumsal ilişkileri, salt metalar arası ilişki olarak algılaması emeğin zihinsel olarak dünya ile kurduğu ilişkiyi de belirlemektedir. Böylelikle işçinin, meta ilişkisi üzerinde temellenmiş dünyaya yönelik algısı, genel olarak bu yabancılaşma ve fetişizm olgusu etrafında belirginlik kazanmaktadır.

İşçinin yabancılaşma süreci diğer yandan kapitalist sermaye birikiminin genişlediği bir süreçle birlikte yaşanır. Bu süreç, kapitalistin kapitalist olma

bilincinin, sermaye birikiminin zorunluluğu niteliği gereği daha bir pekişmesini beraberinde getirir. Sermayenin bu niteliği, yani birikimin zorunluluğu, kapitalistin bilincinde onun hareketlerine yön veren temel bir dürtü olarak yer almaktadır. Marks'ın deyişiyle *birikim için birikim, üretim için üretim*, (Marks, 2007) Weber'in deyişiyle *hep yenilenen kazancın peşinde olma*, (Weber, 1997) Wallerstein'in vurgusuyla *daha fazla sermaye üretmek için sermaye üretmek* (Wallerstein, 1996) kapitalistin zihniyet dünyasının sermayeye içkin yönüne işaret etmektedir. Ancak Weber Protestan Ahlakı'nda sermayeye içkin olan bu eğilimleri ve bu eğilimlerin sonuçlarını asketik kültür üzerinden açıklamak eğilimindedir: "Asketizm, Eski Ahite uygun olarak ve "iyi iş" anlayışının ahlaki değerlendirmesi de tam bir analogi içinde kalarak, zenginlik peşinde koşmayı reddedilmesi gereken, fakat mesleki uğraşısının ürünü olarak zenginliğe ulaşmayı Tanrı'nın kutsaması olarak görmeye kalmamış, ayrıca daha da önemlisi, durup dinlenmeden sürekli, sistematik dünyevi meslek öğretisinin dini değerlendirilmesinin asketizme ulaştıracak en yüksek araç olması ve bunun aynı zamanda insanın yeniden doğmasının ve gerçek inancının en emin ve açık ispatı olması, bizim burada kapitalizmin ruhu olarak adlandırdığımız yaşam biçiminin yayılmasının en büyük manivelası olmuştur. *Ve tüketimin sınırlandırılması ile kazanç peşinde koşmanın serbest bırakılmasını birlikte ele aldığımızda ortaya çıkacak pratik sonuç çok açıktır: asketizmin tasarrufu zorlaması ile biriken sermaye. Kazanılmış olanın tüketilerek kullanılmasına karşı koyulan engeller, sermayenin üretken kullanımını sağlamıştır.*" (Weber, 1997:151-152)

Birikim ve birikime olanak sağlayan dinamikler –tüketimin sınırlandırılması, kazanç peşinde koşma, tasarruf yapılması, kazanılanın tüketilmemesi- Weber'in Protestan Ahlakında, dinsel kültürün etkisindeki bir iktisat zihniyeti ile açıklanırken, Marks ise birikime olanak sağlayan yukarıda bahsedilen dinamikleri sermayenin içsel niteliği, sermaye birikiminin zorunluluğunun bir sonucu olarak değerlendirir ve burada kapitalist bağlamında iktisat zihniyetini de sermayeye içkin olan yasaların –örneğin birikim zorunluluğu ve gereklilikleri- kapitalistin hareketlerine yön veren dürtüler olarak onların kafalarında yer etmesi üzerinden değerlendirir. Marks böylesi bir arka planla, kapitalisti sermayenin kişileşmesi olarak tarif etmektedir.* Marks'a göre "Kapitalistin her türlü eylemi, salt —onun kişiliğinde bilinç ve iradeye bürünmüş sermaye olarak— sermayenin işlevidir." (Marks, 2007:566) Böylesi bir nokta Weber'in kültürel-dinsel kodlarla açıklama eğiliminde olduğu iktisat zihniyeti ve davranış sürecini Marks'ın sermayeden hareketle açıklama girişimi için bir kalkış noktası sunar. Biraz daha açmak için kapitalist sermaye birikimi üzerinde biraz daha durmak gerekecektir. Kapitalist sermaye birikimi süreci en iyi şu notasyon ile gösterilebilir.

P-M (EG, ÜA).....(ÜR).....M*-P*...A

* Marks, 2006:724, benzer vurgular için 2006b:109 ve 2007:565

Burada Para (P) üretim sürecine girer, Emek Gücü (EG) ve Üretim Araçları (ÜA) satın alır ve EG ile ÜA ilişkisi üzerinden ÜR, yani üretim süreci başlar. Üretim sonucunda elde edilen yeni meta emek gücünün üretim sürecinde yarattığı artı değerden dolayı genişlemiş bir değer içeriğine sahiptir. Süreç bu yeni metanın satılması yani realizasyon ile birlikte başlangıçtakinden daha yüksek bir değer içeriğinde bir para elde etme ile devam eder, ΔP aradaki farka yani artı değere işaret eder. Ancak burada bitmemiştir. Kapitalist sermaye birikiminin sürekliliği ve genişleyen yeniden üretim için – işçinin ücreti dışarıda bırakıldığında - bu P^* 'nden bir kısım yeniden üretime yatırılır. Bir kısım rant olarak toprak sahibine, bir kısım kâr olarak tüccara, bir kısım faiz olarak, kullanılan kredi karşılığında banka ya da benzeri yerlere, bir kısım vergi olarak devlete gider, rekabette yaratılan artı değerden diğer sermayelerin pay almasını sağlayabilir, ancak bu konumuz için bu noktada önemli değildir. Buradaki A ise bahsedilen unsurlar dışarıda bırakıldığında $P + a$ (a burada devrenin birikime yatırılan kısmını sembolize eder) yani birikmiş olan sermayeye işaret eder.

$\Delta P = P^* - P > 0$ sürecin beklenen sonucu olmaktadır. ΔP yani artı değer, diğer yandan $\Delta P = a + bt + (t + r + v + f)$ ile de ifade edilebilir. Bu ifadede metaların realizasyonu yoluyla elde edilen artı değer kitlesinin ($\Delta P = P^* - P$) genel olarak, kapitalistin bireysel tüketimi (bt), birikime ayrılan pay (a), ticari kâr (t), rant (r), vergi (v), faiz (f)'e ayrıldığı gösterilmektedir. “t,r,v ve f” bir kenara bırakıldığında, artı değer, döngü sonunda elde edilen, birikime yatırılan kısım yani (a) ve (bt), yani artı değerlerin birikime gitmeyen kapitalistin kendi tüketimine ayırdığı kısım olarak kalmaktadır. Ki aslında kira, faiz, rant, ticari kar, rekabet koşullarının kapitalist için az çok veri olduğu düşünüldüğünde, kapitalistin artı değerden görece olarak kendi tasarrufuna kalan kısım da bu (a) ve (bt)'dir. Burada döngünün sonunda birikime ayrılan paya yani (a)'ya işaret edersek şunu görürüz. $a = (P^* - P) - bt$; yani birikime ayrılan pay artı değerden (t,v,f,r bir kenara bırakıldığında) bireysel tüketime ayrılan pay ile ilgilidir. Yani $(P^* - P)$ 'nin verili olduğu durumda, (bt) yükselir ise (a) azalacaktır; dolayısıyla (A) yani birikmiş sermaye azalacaktır. Daha açık ifadeyle sermaye birikim sürecinde kapitalist artı değerden bireysel tüketime ne kadar çok pay ayırırsa birikime giden pay o ölçüde azalacaktır. Bu durum kapitalist zihniyetin sermayeye içkin olan yönüne işaret eder. Marks'ın işaret ettiği kapitalizmin birikim ile kendini tanımlama durumu, kapitalistin bireysel tüketim ile birikim arasındaki bu çelişkili varoluşuna ve özellikle sermaye birikiminin erken aşamalarında kapitalistte gözlemlenen bireysel tüketimden kaçınmaya yönelik zihniyetin, (tutumluluk, cimrilik vb.) sermayeye içkin olan kökenine işaret etmektedir. Yani söz konusu olan Weber'in belirttiği asketik kültüre atfedilen değerler (tüketimden kaçınma vb.) sonucu ortaya çıkan birikim değil, sermaye birikiminin zorunluluğu olarak ortaya çıkan edimler ve değerlerdir. Sermaye burada kapitalistlerin bilincinde bu edimlere yön veren dürtüler olarak görünür. İşte bu anlamda da gerçekten, kapitalist sermayenin kişileşmesidir. Ancak Marks sermaye birikimi geliştikçe kapitalistin

sermayenin kişileşmesi olmaktan çıkmaya başladığını belirtir. Bunu aşağıda bir kapitalist olarak ele alacağımız Vehbi Koç örneği üzerinden izlemek daha anlamlı olacaktır. Bu çerçevede takip eden bölümde Marks'ın, Kapital P'de değindiği ama açmayı tercih etmediği, kendi ifadeleriyle “kapitalist üretim biçimine özgü yasaların... bireysel kapitalistlerin kafalarında ve bilinçlerinde hareketlerine yön veren dürtüler olarak nasıl yer aldıkları” (Marks, 2007:307) sorusunu Vehbi Koç örneğinde değerlendirmeye çalışacağız.

Vehbi Koç ya da “Koç Bey” Üzerine

Vehbi Koç Türkiye’de kapitalizmin gelişim sürecinin en önemli aktörlerinden biridir. Vehbi Koç’a yönelik yaklaşımların onu anlama-kavrama biçimlerine daha sonra değinilecektir ancak öncelikle belirtilmesi gereken, O’na yönelik değerlendirmelerin önemli ölçüde duygusalılık içermekte olduğu ve O’nun sahip olduğu zihinsel meziyetlere odaklandığıdır.*

“...Vehbi Koç bir kişi değildir, bir müessesedir... Kitap değildir, okuldur... Vehbi Bey’i anlamak için dinlemek elvermez, onu yaşamak lazımdır” (Dışişleri Eski Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil’den aktaran Can Kıracı, 1995:374)

“...Türk iş aleminin hemen her dalında kendini göstermiş ve başa güreşmiş *olağanüstü bir insan* ...” (Kıracı, 1995:374)

“... genç kuşaklar bu *mucizeyi yaratan adam* hakkında çok az şey biliyorlar.” (Dündar, 2006:7)

“... Ama iş alanının ilk belki de *tek dahisidir*. O olmasa deha kelimesiyle ticaret kavramı herhalde Türkiye’de daha uzun yıllar eşleştirilemeyecekti”(Çetin Emeç, Çarşaf, 9.6. 1976, içinde Bizden Haberler, 1976, 50.Yıl Sayısı)

“... Aslında Vehbi Koç’ta *büyük olan şey sezgidir*” (A.Sınav, 3.6.1976; Demokrat İzmir, içinde Bizden Haberler, 1976, 50.Yıl Sayısı)

Vehbi Koç’un iş dünyası ve bazı yazarlar arasındaki bu algılanışına benzer bir biçimde ona ilişkin yaygın kanıyı ifade eden şey, yine A.Sınav’ın yazısında belirttiği gibi Türkiye’de zenginlik ile Vehbi Koç’un adının birlikte anılmasıdır.

“Küçüklüğümüzden beri, birisi bir başkasının zenginliğini tarif edecek mi, Vehbi Koç gibi adam derdi” (Sınav, 1976)

Mehmet Barlas 1976 yılında “*İçimizden Biri*“ köşesinde Koç’un simgesel değerini ortaya koymaktadır.

“Koç, Türk kamuoyu için özel sektörün simgesidir” (Mehmet Barlas, Günaydın Gazetesi, İçimizden Biri içinde Bizden Haberler, 1976, 50.Yıl Sayısı)

Oysa Marks’ın ifade ettiği gibi bireyler, toplumun iktisadi biçimlenişinin evrimi içerisinde kendini öznel olarak bu ilişkilerin üzerine ne denli çıkarırsa çıkarırsın [ya da başkaları onu bu ilişkilerin üzerine ne denli çıkarırsa çıkarırsın]

* Erol Toy’un ünlü İmparator romanı bilindiği gibi örtük olarak Vehbi Koç üzerine yazılmış, çok okunmuş ve tartışılmış eleştirel bir romandır.

toplumsal olarak yarattığı kaldığı bu ilişkilerden sanıldığından daha az sorumludur. (Marks, 2007:18) Vehbi Koç'a dair bu duygusal-kişisel değerlendirmelerin ötesine geçebilmek onun varoluş halinin kavramlaştırılması ile mümkün olacaktır. Dolayısıyla burada öncelikle Vehbi Koç'un nesnel konumunun nasıl nitelendirildiği üzerinde durmak anlamlı olacaktır. Bu çerçevede karşımıza, öncelikle işadamı, işveren, lider, büyük adam, girişimci gibi kavramlaştırılmaların çıktığı söylenebilir. Bu kavramlara eleştirel olarak biraz daha yakından bakmak anlamlı olacaktır.

İşadamı Olarak Vehbi Koç

Vehbi Koç bir *işveren*, kendisinin tercih ettiği ifadeyle bir *işadamıdır*. Ancak bu tanımlamaların Vehbi Koç'un içinde gerçeklik kazandığı toplumsal ilişkiler bütününe dair bilgi vermeyen yalıtık ve teknik kavrayışlar olduğu söylenebilir. Bu anlamda yetersizdirler ve yetersizlikleri ölçüsünde de Vehbi Koç'un ancak bütünle ilişkili olarak kavrayabileceğimiz yerini açık kılamazlar. Yetersizdirler çünkü Vehbi Koç'un toplumsal konumunu oluşturan ve bu konuma kimlik kazandıran toplumsal ilişkilere dair vurguları yok ya da çok zayıftır.

Büyük Adam ya da Lider Olarak Vehbi Koç

M.O. Özkaya Vehbi Koç üzerine odaklandığı çalışmasında Vehbi Koç'a bazen işadamı denildiğini ama (ki aslında bu Vehbi Koç'un da tercihidir) dönemin iş adamlarının profiline bakıldığında bu profilin Vehbi Koç'a uymadığını, dolayısıyla onun sadece iş adamı kimliğinin olmadığını vurgulamaktadır. Vehbi Koç'u bir "büyük adam", bir "lider" olarak değerlendiren Özkaya, liderlik özellikleri ile Vehbi Koç'un kişisel özelliklerini birleştirmeye çalışır. Sonuç olarak onun bir lider olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulayarak, bu liderliğin hangi tip liderlik olduğunu ortaya koyar: "Yapılan çalışmanın ışığı altında, Vehbi Koç'ta bulduğumuz liderlik tipleri;

- Dönüştürücü
- Vizyoner
- Katılımcı
- Demokratik
- Takım Lideri
- Karizmatik
- Kontrol edici/ Yöneten Lider
- Biçimsel Lider
- Doğal Lider" (Özkaya, 2000:291-292)

Özkaya'nın çalışması Vehbi Koç'un pek çok yönüyle Türk insanına lider olabilecek bir şahsiyet olduğu vurgusuyla son bulur.

Özkaya'nın çalışması Vehbi Koç'a övgüler içeren çeşitli ifadelerle doludur. "Vehbi Koç "çimizden biri"dir. 1901 yılında doğan, 1996 yılında ölen bir efsanedir. Yaşamı düşünüldüğü kadar kolay geçmemiştir. Daima içinde mücadele aşkı, daha güzeli, daha iyiyi hayal ederek geçirmiştir. "Devletim ve ülkem oldukça ben de varım. Kurduğum müesseseler ve kendi varlığımın, memleketimin varlığı ile devam edeceğine inanarak hareket ettim. Demokrasi varsa, hepimiz varız" ifadeleri, onun hayat felsefesini bizlere anlatmaktadır. Ülkemizde Vehbi Koç gibi girişimci, başarılı işadamlarına ihtiyaç vardır. Liderler tarihe, izlenecek, örnek alınacak kişiler olarak gelirler. Vehbi Koç; iş dünyasının duayeni olarak kalacaktır. Ondan esinleneceğimiz pek çok dersler vardır." (Özkaya, 2000:i)

Vehbi Koç'un liderlik vasıflarına ilişkin Can Kırac'ın değerlendirmeleri ise bir miktar farklılıklar içermektedir. "Vehbi Koç yaratıcı bir lider değildi. Vehbi Koç uygulayıcı bir liderdi. Bunu şöyle açıklamak isterim ben çalıştığım bu kırk bir yıllık süre içerisinde Vehbi Koç'un herhangi bir projeyi yarattığına şahit olmadım. Fakat kendisine anlatılan ve... belirli bir sermaye konursa... başarıya ulaşacağı anlatılan konularda yaptığı seçimlerden sonra o konuyu benimsemesi bir lider olarak uygulamaya koyması topluluğun büyümesini ve bugünlere gelmesini sağlamıştır"(Kırac, 2001)*

Bu bağlamda Vehbi Koç'un, kim gibi olduğuna "büyük adam" olması itibarıyla işaret eden bir başka anlatım Bütün Dünya Dergisi'nde Ağustos 1976'da çıkan bir yazıda ifade edilmiştir.

"Amerika, İngiltere, Fransa ve Almanya'da büyük iş adamları, sanayiciler, tüccarlar vardır. Bunlar memleketlerinin ekonomisine büyük etkiler yapmışlardır. Amerikan Çelik Kralı A.Carnegie, Demiryolu Kralı Vanderbilt, Otomobil Kralı Ford, Sanayici Rockefeller, Alman Endüstri Kralı Krupp, Elektroteknik Kralı Siemens, Fransız Otomobil Kralı Citroen gibi kimseler birer dev adamlardır... İşte bizim Vehbi Koç[umuz] da bu adamlardan biridir"**

Neticede, liderlik, büyük adamlık gibi kavramların kendisi de işadamlarına yönelik getirdiğimiz eleştiriyle maluldürler. Toplumsal ilişkiler ve toplumsal yapı açısından bir şey söylemediği ölçüde bu kavram da yalıtık bir kavramdır.

Girişimci Olarak Vehbi Koç ya da Kapitalist Olarak Vehbi Koç ve Sermayenin Kişileşmesi Olarak Kapitalist

Vehbi Koç aynı zamanda, bir *girişimci* olarak tanımlanmaktadır. Son dönemlerde önemi gittikçe artan bir kavram olduğu için girişimcilik üzerinde özellikle durmak gerekir. Bu kavramın kavranışı-eleştirel değerlendirilmesi Vehbi

* Can Kırac, Koç Topluluğu Konulu Sözlü Tarih Görüşmesi, 12.09.2001, İstanbul, VTR Araştırma Yapım, Yönetim, 2001

** Bizden Haberler, 1976, 50.Yıl Sayısı

Koç'un bir kapitalist olarak ortaya konmasına olanak verecektir. Girişimcilik olgusu-kavramı özellikle Joseph Schumpeter'in analizlerinden sonra önem kazanmaya başlamıştır. Schumpeter'in girişimcilğe verdiği önem aslında onun kapitalizme dair algılayışından kaynaklanmaktadır. Schumpeter'e göre kapitalizm, "kendine özgü özelliği yüzünden ekonomik bir değişim metodu ya da tipidir ve durgun bir durum göstermez, hiç bir zaman da gösteremez."(Schumpeter, 1974:139) Bu anlamda "yaratıcı yıkım gelişimi" kapitalizmin esas temelidir" (Schumpeter, 1974:140-141)

Schumpeter, kapitalizmin gelişimci süreci için yeniliği temel alan beş unsurun birleşiminden bahsetmektedir.

1. Yeni bir malın veya yeni nitelikte bir malın üretilmesi
2. Üretimin yeni bir metodunun geliştirilmesi
3. Yeni bir pazarın açılması, oluşturulması
4. Hammadde veya yarı mamul malların arzı için yeni kaynakların bulunması
5. Endüstride yeni organizasyonların geliştirilmesi (Schumpeter, 1955:66).

Dahms'ın da belirttiği gibi Schumpeter'de yaratıcı olan kendini bu birleşimin gerçekleştirilmesinde ortaya koyar. (Dahms, 1995:5) Bu çerçevede Schumpeter kapitalizmde ekonomik kalkınmanın asli unsurunu bütün bu süreci de harekete geçiren olarak girişim ve girişimciye verir. (Schumpeter, 1955:74) "Girişimsel aktivite kapitalist toplumda ekonomik değişim mekanizmasının esasını teşkil eder" (Schumpeter, 1947:150) Böylelikle girişimci Schumpeter'in sürekli devinim halinde tasarladığı kapitalist sistemin devindirici aktörü olarak karşımıza çıkar. Dahms'ın ifadesiyle, "... girişimci Schumpeter'in yaratıcı etkinliğinin vücut bulduğu ideal tiptir"(Dahms, 1995:4)

Schumpeter girişimciyi, yeni şeyler üreten veya hali hazırda olan şeyleri yeni yollarla (innovation) yapan biçimde tanımlar.(Schumpeter, 1947:151) Ancak Schumpeter halefleri tarafından unutulmuş bir şeyi daha vurgular: Girişimcinin burjuva toplumu ve kapitalist sistem içindeki yeri.(Schumpeter, 1974:205) Vehbi Koç'a yönelik girişimci kavramlaştırması da günümüzde Schumpeter haleflerinin bu unutkanlıklarıyla malul olmaktadır. Schumpeter şöyle devam eder; "... müteşebbislik fonksiyonu yalnızca bir mal bulmak ya da işletme tarafından ele alınan işler için şartları yaratmak değil, aynı zamanda gerçekleştirmek demektir."(Schumpeter, 1974:206)

"Müteşebbisler zorunlu olarak burjuva sınıfını meydana getirmemelerine rağmen, teşebbüs sahipleri başarı halinde bu sınıfa girmektedirler. Böylece müteşebbisler, kendileri bir sosyal sınıf temsil etmemekle birlikte aileleri, akrabalarıyla birlikte genel olarak bu sınıfa girmekte ve ilişki kurmaktadır... Ekonomik ve sosyal bakımlardan müteşebbisler burjuvaziye mensupturlar, bir arada yaşayıp, ölmeye mahkûmdurlar." (Schumpeter, 1974:209)

O halde Vehbi Koç, Schumpeter'den hareketle de gördüğümüz gibi girişimci

olmanın yanında ve bu vesileyle toplumsal mensubiyet açısından da kapitalist sınıfa mensup bir kapitalisttir.*

Daha önce Marks'ın kapitalisti sermayenin kişileşmesi olarak değerlendirdiğini belirtmiştik. Bu bağlamda iş yaptıkları kişilerin Vehbi Koç'a Vehbi Bey yerine aslında firmanın ismi olan "Koç" bağlamında "*Koç Bey*" diye hitap etmeleri (Bkz, Üçok, 2005:89) Marks'ın tespitinin şaşırtıcı bir doğrulamasını vermektedir. "Ekonomi sahnesinde görülen kimselerin, genellikle aralarında bulunan ekonomik ilişkilerin bir kişiliğe bürünmesi" olduğuna işaret eden Marks değil miydi? (Marks, 2007:95)

Buradan hareketle eğer kapitalist, sermayenin kişileşmesi ise, sermayenin ve sermaye birikiminin eğilimlerinin, kapitalistin kendisinde de gözlemlenebilir olacağı söylenebilir. Aşağıda bunu ele alacağız.

Birikimin Zorunlu Niteliği

Marks, birikimin ya da büyüme zorunluluğunun kapitalist için önemini ilgi çekici bir biçimde ifade eder. "Biriktir, biriktir. Musa da bu, peygamberler de bu." (Marks, 2007:568) Bu anlamda A. Gevgilili'nin Vehbi Koç için yaptığı vurgu anlam kazanır. "Koç, sağlanan birikimi tüketmek yerine giderek yoğunlaştırmak rasyonelini seçen ve sermayenin gerçek yasasının büyümekten başka bir şey olmadığını gören belki de ilk modern Türk kapitalistidir" (Ali Gevgilili, içinde Bizden Haberler, 1976, s.81) Gevgilili haklı görünmektedir. Sürekliliğin ve birikimin bir zorunluluk olarak içselleştirilmesi, sermaye birikiminin özellikle ilk dönemlerinde tüketim-birikim çelişmesini iyi idare edebilmek yeteneği, Vehbi Koç'u onun döneminde ya da daha sonraları ticari ya da sanayi faaliyette bulunan birçok insandan ayıran en temel faktördür ve en temel kapitalist bilinçtir. Vehbi Koç bu durumu Hayat Hikayem adlı kitabında, yaşamında önemli bir figür olduğu anlaşılan Nafiz Bey örneği üzerinden anlatır. Nafiz Bey büyük ve önemli bir iş adamıdır, devletle de çeşitli bağlantıları vardır, borçlarını erteletebilecek, yüksek miktarlarda krediler alabilecek kadar önemli bir konumdadır. Ancak lükse, harcamaya, tüketime de çok düşkün bir insandır.

* Kapitalist ile burjuvazi kavramları genellikle aynı anlamda kullanılır. Ellen M. Wood, **Kapitalizmin Kökeni, Geniş Bir Bakış**, (çev) Cevdet Aşkın, İstanbul: Epos Yayınları, 2003, bu durumun bir eleştirisini sunar. Bu iki kavram arasında ayırım yapmanın, burjuvazi kavramının genellikle kültürel bir idealizasyona uğratarak algılandığı düşünüldüğünde, özellikle geç kapitalistleşen coğrafyalar için kapitalist gelişme sürecinin niteliğinin ve özgünlüğünün anlaşılması açısından oldukça önemli olduğunu düşünüyorum. Örneğin böylesi bir çerçeveden bakıldığında Türkiye düşünce dünyasında yaygın olduğu üzere Türkiye'de kayıp burjuvaziyi aramaktan, ya da "eğreti bir burjuvazi" bulmaktan ve gelişme sürecinin tarihini buna göre anlamaktansa, gözümüzü, gözümüzün önünde duran kapitalistlere çevirebilir ve gelişme sürecinin analizini de soyut kültürel nitelikler yerine daha sağlıklı bir çerçeveden yapabiliriz.

Vehbi Koç şöyle anlatır;

“... akşam otomobilini gönderir. Yenişehir’deki evine gideriz. Mükellef sofralar, garsonlar, takımlar... ben on liralık gömlek giydim, Nafiz Bey Strongilo adında bir Rum’a yirmi beş liradan on iki gömlek birden ısmarlardı. Ben elli beş liraya İtkin’e elbise diktirirdim, Nafiz Bey elbiselerini seksen liraya diktirirdi. Akşamları beni eğlence yerlerine götürür, tadı damağında kalırdı” (Koç, 1974:49-50)

Nafiz Bey sonunda iflas etti. Vehbi Koç’un Nafiz Bey hakkındaki düşünceleri şöyleydi. “Nafiz Bey, benim görüşüme göre, işlerinde hesapsızlığı ve fazla cömertliği yüzünden *çok kazandığı halde parasını tutamadı*, işleri bozuldu, kısa zaman sonra da öldü, gitti. Onun hayatından çok ders aldım.” (Koç,1974:50) Sermaye birikiminin özellikle ilk dönemlerini karakterize eden birikim ve bireysel tüketim arasındaki bu büyük çelişki ya da parayı tutamama halinin olumsuz sonuçları Vehbi Koç’un iş yaşamında kendini, “Nafiz Bey dersi” üzerinden göstermiştir.

Sermaye için birikimin zorunlu bir nitelik olması ve Vehbi Koç’un sermayenin kişileştiği bir kimlik olması, sermayeye içkin bu niteliğin Vehbi Koç’un yaşamına denk düşen farklı sermaye birikim süreçlerinde farklı biçimlerde ama birikimin sürekliliği mantığına uygun bir biçimde açığa çıkmasını beraberinde getirmiştir. Bunu Vehbi Koç’un ticari ve sanayi sermayesi birikim süreci dönemlerinden örnekleyebiliriz.

Koç’a ait ilk dönem birikim sürecinin ticari sermaye birikimine yönelik olduğu söylenebilir. Ticari sermaye birikim sürecinin sürekliliğine yönelik kaygılar, bu sürecin aktörlerinin toplumsal ve kişisel yaşamı üzerinde de belirleyici olabilmektedir.

Bu çerçevede tipik bir tüccar tavrı olarak Türkiye’de çokça karşımıza çıkan “servet bölünmesin” söylemi ile birikimin sürekliliğini sağlamaya yönelik kaygılar “evlilik” ilişkisi üzerinde belirleyici olurken bir yandan da evliliğin dışı kapalı bir ağ içerisinde gerçekleştiği böylesi bir toplumsal norm gerçekten de birikimin sürdürülebilirliğine hizmet edebilmektedir.

Bu tipik durum ve tüccar davranışı, Koç Ailesi özelinde de kendini göstermektedir. Koç Ailesi’nin bilebildiğimiz ilk dönem üyeleri daha önceden birbiriyle akraba olmuş tüccar ve eşraftan oluşmaktadır. Anne tarafından 600, baba tarafından da 250 yıllık Ankaralı bir aileden gelen Vehbi Koç, hayat hikâyesini anlattığı kitabında bu durumu gözler önüne sermektedir. Buna göre Vehbi Koç’un babası, Koçzade Hacı Mustafa Efendi, Kütükçüzade Hacı Rıfat Efendi’nin kızı Fatma Koç ile evlenmiştir. Üç çocukları olmuştur. Vehbi Koç’un kız kardeşi Zehra, Anne tarafından akraba oldukları anlaşılan Ankara eşrafından Halim Kütükçü Bey ile evlenmiştir. En küçük kardeşi Hüsniye Ankara’lı tüccarlardan Emin Aktar Bey ile evlenmiştir. Vehbi Koç ise kız kardeşinin eşinin akrabası olduğu anlaşılan tüccar Sadullah Aktar’ın kızı Sadberk Hanım ile evlenmiştir ki Sadberk Hanım aynı

zamanda, Vehbi Koç'un annesinin kız kardeşinin kızıdır.(Koç, 1974:9-10) Bu durum Kütükçüzüdelelerin de aynı zamanda Aktarlar ile akraba olduklarını ortaya çıkarır. Yani Ankara'nın önde gelen bir kaç tüccar-eşraf ailesinden üçü, Koçzadeler, Aktarlar ve Kütükçüzadeler aynı zamanda akrabadırlar ve akraba olmaktadır. Bu ilişki içlerinde Koçzade, Aktarzade ve Kütükçüzadelerin de olduğu ticari bir ortaklığa da yol açmıştır. Ticaret ve akrabalık arasındaki varolan bu yoğun ilişkinin diğerleri yanında en çarpıcı nedeni yine V. Koç'u kitabında bulunabilir. "Anadolu'da belki de iyi olmayan bir gelenek vardı, hem *servet dağılmasın* diye... hem de iyi geçinirler diye gençleri yakınları ile evlendirirlerdi" (Koç, 1974:38) Aynı neden Suna Kıraç'ın ifadelerinde de bulunabilir. Suna Kıraç anne ve babasının evliliği için, "aile servetinin bölünmemesi kaygısıyla, iki teyze çocuğunun görücü usulüyle evlendirilmelerine karar verilmiş"(Kıraç, 2006:20) demektedir. Servet bölünmesin kaygısı aslında ticari sermaye birikim sürecinin niteliklerini kimliğinde taşıyan tüccarın birikimi sürekli kılma, birikimin sekteye uğramaması ve birikimi çoğaltma yönündeki kaygısı olarak düşünülmelidir.

Vehbi Koç kimliğinde bu özellik daha sonraları sanayi sermayesinin birikim zorunlulukları noktasında da kendini gösterecektir. A. İpekçi ile yaptığı mülakattaki ifadeler bunu ortaya koyar niteliktedir.

A.İpekçi; Yani bugünkü duruma gelişinizdeki gelişmeyi, kârınızı harcamayıp işinize katmakla açıklıyorsunuz öyle mi?

Vehbi Koç; Evet tamamıyla. Sermayemizin yüzde yüzünü yatırımlara ve işe koyduktan sonra, krediler alarak işimizi genişlettik.(Abdi İpekçi, içinde Bizden Haberler, 1976)

Vehbi Koç'un özellikle holding şirketini kurması ve bunun gerekçesi olarak ortaya koyduğu durum onun süreklilik meselesini de ne ölçüde içselleştirdiğini gösterir. "Ben Koç Holding'i kurarken sahip olduğum hisse senetlerinin hepsini holdinge sattım. Bu işin ruhu, işletmenin devamlılığını sağlamaktır. Benden sonra kuruluşlar aynı bütünlük içinde devam etsin diyedir Holding... parçalanmasın diyedir." (Mehmet Barlas, içinde Bizden Haberler, 1976:52) Aslında Vehbi Koç'un şahıs firmasından, anonim şirkete ve holdinge olan yolculuğunun arkasındaki temel itki de yine birikim ve süreklilik bilincidir.

"İş hayatında çok zeki insanların sağlam firmalar kurduğunu, yurt ölçüsünde büyük servetler yaptıklarını, fakat kurucularının ölümünden sonra firmaların çöküp gittiğini gördüm... İleri batı ülkeleri... bazı çareler bulmuşlardır. Önce kuruluşları kişisel olmaktan çıkarmışlar, şirket kurulmasını teşvik etmişlerdir. Hisse senetleri çıkarmışlar, bunları piyasaya satmışlar, iş başına bilgili ve yetenekli yöneticiler getirmişlerdir." (Koç, 1974:67)

Birikimin sürekliliği Vehbi Koç için o derece önemlidir ki, bu husus aile yemeklerinin bile düzenli konusu haline gelmiştir. "Babam her cumartesi hep birlikte toplanılan aile yemeğinde sık sık aile içi çekememezlik yüzünden dağılan aileleri ve şirketleri örnek gösterir, birbirimize sıkı sıkıya sarılmamızı salık verirdi."

(S.Kıraç, 2006) Bu tespitler sermayeye içsel olan bu niteliğin Vehbi Koç örneğinde ne ölçüde kişilik kazandığını göstermektedir.

Birikimin Zorunluluğundan Sermayenin Temsil Masraflarına

Kapitalist sermayenin kişileşmesidir, ancak yine Marks'ın vurgusuyla;

“kapitalist üretim, birikim ve servet gelişip arttıkça, kapitalist, salt kişileşmiş sermaye olmaktan çıkmaya başlar. Kendi özü, kendi kişiliği için insanca duygular beslemeye başlar ve bu yoldaki eğitimi, ona, dünya zevklerinden yoksun kalmayı şimdi eski moda bir cimrinin önyargısı olarak görmeyi ve buna gülümsemeyi öğretmiştir. Klasik tipteki kapitalist, bireysel tüketimi, işlevine karşı işlenmiş bir günah ve biriktirmeden "perhiz etmek" olarak damgaladığı halde, modernleşmiş kapitalist, artık, biriktirmeye, zevk'ten "perhiz etmek" gözüyle bakabilmektedir.”(Marks, 2007:566)

Ancak bu yeni durum kapitalistin sermayenin kişileşmesi olarak değerlendirilmesini engellemez. Bir toplumsal ilişki olarak sermaye birikiminin gelişmesiyle sermayenin mahiyetinin de genişlediği söylenebilir. Sermayenin genişleyen mahiyeti kapitalistin mahiyetini de genişletecektir. Ancak burada Marks'ın vurgulamak istediği şey farklıdır. Modern kapitalistte, artan ve çeşitlenen bireysel tüketimler artık birikimden perhiz olarak algılanmamakta, tersine “belli bir gelişme aşamasına ulaşıldığında, aynı zamanda bir servet gösterisi ve dolayısıyla itibar kaynağı olan ve alışlagelen derecede bir israf, "talihsiz" kapitalist için bir iş zorunluluğu halini almaktadır”. Marks için bu durum, “*sermayenin temsil masrafları*”na işaret eder. Lüks sermayenin temsil masrafları arasına katılır”. (Marks, 2007:567) Bu bağlamda Vehbi Koç'ta öne çıkan zihniyet ve nitelikler, sonraki kuşak Koç'larda yoğunluğu bu ölçüde belirgin olmayan zihniyet, tutum ve davranışlar olmaktadır. Vehbi Koç'un tek oğlu Rahmi Koç'un medyaya yansıdığı biçimiyle çeşitli konularda yaptığı açıklamalardaki rahat tavırları, göze çarpan farklılıklar taşıyan giyim kuşamıyla “trendsetter” olma durumu, oldukça çeşitli ve külfetli hobileri, yüksek gustosu ve burjuva yaşantısını gözler önüne sermekteki rahatlığı, Vehbi Koç'un bu bölümün genelinde ortaya konan davranış-zihniyet yapısı ile karşılaştırıldığında bu durumun iyi bir örneği ortaya çıkmaktadır. Sermaye birikimi geliştikçe, sermayenin temsil masrafları artar ve modern kapitalistin yaşamı, tutum, davranış ve zihniyet dünyası da buna paralel bir değişim gösterir. Vehbi Koç'dan, Rahmi Koç'a uzanan süreç ise bu tespitlerin tipik bir örneğini göstermektedir. Arçelik'te bir dönem imalat müdürlüğü yapmış olan daha sonra da BEYSAD (Beyaz Eşya Yan Sanayicileri Derneği) Genel Sekreterliği yapmış olan A.Atam ile yapılan görüşmede, Atam'ın Vehbi Koç ve Rahmi Koç ile iki ayrı anısı yukarıdaki tespitlerin küçük birer örneğini vermektedir.

“ Vehbi Bey 7.30 gibi geldi. Onunla beraber Genel Müdür, Genel Müdür Muavinleri de gelmişlerdi. Ben iyi bir gözlemciyim hep şeye bakıyordum böyle Vehbi Bey'i o kadar yakından, çok yakından görme fırsatım da olmamıştı. İşte hep

Vehbi Bey'e bakıyorum ne yapıyor diye. Bir iki tane [börek] yedi, çok açık bir çay içti. Şoförüne dedi ki "git sigara getir" dedi. Şoförü gitti paketi [getirdi], Maltepe sigarası, bir tane aldı paketi tekrar şoföre verdi, bayağı böyle bir sıkıntı geldi bana. Çünkü benim cebimde Marlboro var. Koskoca bizim patron Vehbi Bey Maltepe içiyor biz bir imalat müdürü Marlboro içiyoruz. Bayağı canım da sıkıldı bayağı. Biraz sonra ayakkabılarımı getir dedi, işte şoför getirdi baktım mikap lastik, kolay yürümek için lastik ayakkabılarını getirmiş. O hafta da ben çocuklara iki tane ithal lastik pabuç almıştım. Gene üzüldüm, yahu dedim işte Vehbi Bey'in giydiği pabuca bak, biz oğlanlara ithal pabuç alacağız diye..." (Atam, 2000)*

Atam'ın Rahmi Koç ile ilgili anısı da şöyledir.

"Ağustos sıcaklığı Rahmi Bey gelecek, bir gün evvel haber verdiler. İşte Rahmi Bey gelecek biz lacivertleri giydik, kravatları taktık filan. Rahmi Bey sabah gelecekti, 11'de geldi. Bir açık jeep, bir baktık Rahmi Bey bir streç blue jean giymiş üzerinde de kırmızıya yakın bir gömlek, bir madalyon felan. Biz yanında bayağı şey yaptık, böyle bizde lacivertler felan nasıl kan ter içindeyiz. Neyse fabrikayı gezdi, işte Behçet'e bir fırça attı, taze sütsüz nescafe getirdi, yaptırdı diye, taze sütlü olmadan nescafe içmiyormuş Rahmi Bey." (Atam, 2000)

Perhiz Teorisi ve Tutumluluk,

Yeniden Vehbi Koç'a dönersek, sermayeye içkin olan birikim ve sürekliliğin Vehbi Koç'un kimliğinde kişileşmesinin yanı sıra, bireysel tüketim ve birikim arasındaki ağırlıklı olarak sermaye birikiminin ilk dönemlerine özgü çelişki hali ya da Marks'ın "perhiz teorisi" olarak ifade ettiği yapısal durum, Vehbi Koç'un kimliğinde yukarıdaki vurguların yanında onun dillere destan tutumluluğu üzerinden de görünür olmaktadır.

Vehbi Koç tutumlu bir insandır. Sonraki kuşakların hiç olmadığı kadar. Arçelik fabrikasının temel atma töreninde ikinci çikolata paketini açtırmayacak kadar. Aydın Boysan anlatır; "... Kurbanlar kesildi, ondan sonra da çikolata dağıtıldı. Çikolata dağıtılırken işte bir tane o zaman Arçelik'de görevli olan Adnan Bey vardı. Çikolata getirmiş, e biz de bir çikolata getirdik oraya. Vehbi Bey bu ikisini görünce Adnan Bey'e işaret etti kaldır onu diye, yeter anlamında." (Boysan, 2000)**

Vehbi Koç sigaranın tanesinin 35 kuruşa geldiğini hesaplayacak kadar da tutumlu bir insandır. Mehmet Barlas'ın V. Koç ile yaptığı mülakat bunu gösterir.

"Koç'la karşılıklı sigara içiyoruz. Sigarasını yarıda söndürmesi gerekti... Bir iş için çağırılmışlardı. Yerinden kalkarken tabladaki sigaraya baktı... Yazık oldu

* Altan Atam, Arçelik Konulu Sözlü Tarih Görüşmesi, 26.05.2000, Cuma, İstanbul, VTR Araştırma Yapım Yönetim, 2000

** Aydın Boysan, 2000, Arçelik Konulu Sözlü Tarih Görüşmesi, İstanbul VTR Araştırma Yapım Yönetim, 2000

sigaraya... Tanesi 35 kuruşa geliyor dedi. Böyle durumlara çok tanık oldum. Bir seferinde konuşuyorduk. Başkaları da vardı yanımızda. Bir otelden söz ettiler... Vehbi Koç, ben o otelde kalamam... O kadar zengin değilim dedi.”(Barlas, 1976:49)

Vehbi Koç’un tutumluluk hikayeleri bitmez, “Boş bir salonda tüm elektrikleri açık gördüğü zaman irkilip, tek tek düğmeleri kendi eliyle kapatan odur. Yurt dışına çıkış kapısında sağlığı için yararlı bir çanta dolusu meyveye bagaj bileti kesmek istedikleri zaman çantada ne var ne yok oraya boca ediveren odur”(Emeç, 1976:42)

Bu durumun arkasında yatan neden Altemur Kılıç’ın aktardığı anısında daha açık bir hal alır.

“Vehbi Bey’i bir sabah Büyükdere’deki yazlık köşkünde ziyarete gitmişim. Beni kabul ettiğinde sekreteri Suzan Hanım’a bir mektup yazdırıyordu. İstemeyerek konuyu dinlemek durumunda kalmıştım. Bir binadaki odaların boyanması konusunda değişik firmalardan fiyat alınması talimatı veriyordu. Ben de, Vehbi Koç gibi büyük bir iş adamının bu ayrıntılara girmesine şaşırıldığımı belli etmişim. İşte o anda Vehbi Bey hemen taşı gediğine koymuş ve ben para sarf ederken böyle dikkatli olmasam, senin rahmetli baban gibi beş param kalmazdı demişti.”(Kıraç, 1995:68)

Bir anı da Can Kıraç’dan;

“... uzun seneler, Fenemenciler’de her türlü konfordan mahrum olarak yaşamıştık. 1970’lerin sonlarına doğru merhum Ziya Bengü ve ben çalışma odalarımızın elini yüzünü düzeltmeye karar vermiştik... O günün parası ile otuz bin lira sarfetmiştik. Bir gün Vehbi Bey bizleri ziyarete gelmiş kıyamet de o an kopmuştu. Yönetim kurulu kararı olmadan tadilat yaptırmış olduğumuz için Vehbi Bey masrafları cebimizden ödememizi istiyordu...”(Kıraç, 1995:69)

Bireysel tüketimden ya da birikime ayrılması gereken kısmı azaltacak herhangi bir faaliyetten kaçınma Vehbi Koç’un temel zihniyet ve davranış normlarından biridir. Bu durum onun zaman zaman cimrilikle suçlanmasına da yol açmıştır. Vehbi Koç’un tutumluluğunun arkasında yatan temel itki onun tabiriyle işleri geliştirme amacıdır. “Zorunlu harcamalar dışında bütün kazançlarımı yeni yatırımlar için kullandım. İşleri geliştirmenin başlıca sırrı budur”(Koç, 1974:191)

Weber’in kültürel kodlarla açıklama eğiliminde olduğu kapitalizmin ruhu ya da yine onun deyişiyle asketik kültür yani tüketimin sınırlandırılması ile kazanç peşinde koşmanın serbest bırakılması birlikte ele alındığında yine onun ifadeleriyle “ortaya çıkacak pratik sonuç çok açıktır: asketizmin tasarrufu zorlaması ile biriken sermaye. Kazanılmış olanın tüketilerek kullanılmasına karşı koyulan engeller, sermayenin üretken kullanımını sağlamıştır” (Weber, 1997:151-152) Weber’de kültürel bir nitelik olarak karşımıza çıkan bu durum, Marks’ta sermayenin içsel bir niteliği olarak ortaya konmaktadır.

Weber’in yine kapitalizmin doğuşu bağlamında Asketik kültür ile ilişkili

olarak ortaya koyduğu ancak sermayeye içkin ve sermaye birikiminin gereklilikleri bağlamında düşünebileceğimiz, tüketimden özellikle lüks tüketimden kaçınma, mülk sahibi olmanın verdiği doğal zevke karşı mülkün gerekli işlerde kullanımını onaylama, feodalitenin ışıklı ve parlak gösterişine karşı, ölçülü yalınlığı ve gösterişsizliği öne çıkarma, zengin olmak için zenginliği reddetme, gösterişli zenginliği ya da zenginliğin gösteriş unsuru haline gelmesini toplumun geri kalanı için tahrik olarak yorumlama ve zamanı kutsallığı bağlamında çalışarak geçirmeye önem verme ve ayrıntılı planlama ve boş zamanın, boşa geçirilen zamanın önemli bir günah olduğu düşüncesinin izlerini yine Vehbi Koç kimliğinde görmek olanaklıdır.

Mülkü Gereklİ İşlerde Kullanma

Vehbi Koç'un bireysel tüketimden özellikle lüks tüketimden kaçınma eğilimini yukarıda vurgulamıştık. Burada öncelikle Vehbi Koç'un, babasının ağırlıklı rant geliriyle yaşamından farklılaşarak, iş hayatına atılıp sadece bu rant geliriyle yaşamayı reddetmesi üzerinde durmak gerekiyor. Vehbi Koç'un babasının, dedesinden de miras kaldığı ölçüde sahip oldukları gayrimenkullerin geliriyle yaşadığı söylenir. Bu kendi başına çok doğru değilse de Vehbi Koç'un babasının iş hayatına dair faaliyetinin sınırlı olduğu yaşamının uzun bir dönemini bu rant gelirleriyle geçirdiği söylenebilir. Bu durumu Vehbi Koç da ifade eder. "Babam Koçzade Hacı Mustafa Efendi... babasından kalan binalardan gelen paralarla ailesini geçindirirdi"(Koç, 1974:14) Ancak Vehbi Koç bu rant geliriyle yaşamının ötesine geçerek iş hayatına atılmıştır. Çünkü sermaye rant ile birikmez, kâr ile birikir. Vehbi Koç da sermayenin kişileştiği bir kategori olarak rant peşinde değil, kâr peşindedir.

Aslında sadece rant geliriyle yaşadığı söylenen Koçzade Hacı Mustafa Efendi bu sürecin en başından itibaren Vehbi Koç'un yanındaydı, hatta başlangıçta Vehbi Koç onun yanında, onun iş yerinde çalışıyordu. Ancak bu noktada önemli olan Koçların yaşamının rant gelirinden ziyade zaman içinde ticari kâr geliri üzerinden sağlanır hale gelmesi ve *mülk sahibi olmanın verdiği zevkten ziyade mülkün gerekli işlerde kullanımına* dayalı bir sürecin öne çıkıyor olmasıdır. Çünkü bu sermaye birikimi için bir zorunluluktur. Bu süreç Vehbi Koç'un babasının, evlerinin altındaki dört dükkânı kiraya verme halinden, zaman içinde o dükkânlarda ortaklarıyla beraber ticaret yapmaya başlamasına ve nihayetinde 1917 yılında o meşhur bakkal dükkânını açmasına kadar gelişen süreç üzerinden izlenebilir. "Evimiz Ankara'nın güzel semtlerinden birinde, cadde üzerindedir. Altında dört dükkân vardı. Babam bu dükkânları ticaret yapan gayrimüslimlere kiraya verirdi."(Koç, 1974:14) Koç'ların zaman içinde dükkânları kira geliri elde edilen yerler olmaktan çıkarıp, kendileri için ticari faaliyet mekânlarına dönüştürdüklerini görüyoruz. "...Biz de babamla evimizin altında şirketin üzüm sattığı mağazanın yerinde, 120 lira sermaye ile bir dükkân açtık."(Koç, 1974:18)

Çalışma ve Zaman Kullanımı

Üretim ve dolaşımın bir bütünü olarak sermaye, rekabetin de veri olduğu koşullarda ancak üretim ve dolaşım zamanının en aza indirilmesi ve kendi arasında uyumlulaştırılması yoluyla birikebilir. Sermaye birikimi için zamanın en etkin bir biçimde kullanılması gereken bir unsur olması, sermayenin kişileşmesi olarak kapitalist için de durumun böyle olmasını beraberinde getirmektedir. Bu çerçevede boşa kullanılan zamanın reddi, zamanın çalışma ile doldurulması gerektiği vurgusu ve bu bağlamda zamanın iyi ve planlı kullanılmasının önemi Vehbi Koç'un yaşamında da kendini göstermektedir. 1976 tarihli Bizden Haberler Dergisinde Vehbi Koç'un yarım asırdır değişmeyen hayat planı şu şekilde aktarılır:

“Her sabah 6.30’da yataktan kalkarım. Bir bardak su içerim. Traş olurum. O günkü gazetelerin başlıklarını okur, beni ilgilendiren havadislerin üzerine işaret koyarım. İki günde bir tartılırım. Kiloma mümkün olduğu kadar dikkat ederim... Mevsimine göre her sabah ya bir grefurt ya da bir elma yerim. Saat 8.30’da sekreterim eve gelir. Ve mesaim başlar. Gazetelerde önemli gördüğüm hususları okutur ve dinlerim. O gün öğleden sonrası için, bir gün evvel kimlere randevu vermişsem, onlarla ilgili işler hakkında hazırlıklar yapar notlar alırım. Ondan sonra gelen evrakı okur, o gün cevap verilmesi icap eden mektupları, not ve raporları dikte ederim. Saat 10.30’da bir çayla bir krikkrak ve biraz beyaz peynir yerim. Saat 13’e kadar mesaim devam eder. 13’de sekreterim ayrılır, ajans dinlerim. Namazımı kılar, öğle yemeği yerim. 45 dakika ile bir saat arası yatarım. Kalktıktan sonra giyinir işime gelirim. Öğleden sonra arka arkaya devam eden randevularım saat 19.20’de biter.”(Koç, içinde Bizden Haberler, 1976:41)

Bu durum neticesiyledir ki, Can Kırac, Vehbi Koç’u hayatının her saatini programlamaya alışmış ve boşa vakit geçirme lüksü olmamış birisi olarak niteler (Kırac, 1995:24). Çalışma Vehbi Koç’un hayatında o kadar önemli bir yerdedir ki, kızı Suna Kırac bu durumu şu şekilde ifade eder: “Babam tam bir işkolikti. Çocuklarının sorumluluğunu annemize vermişti. Hastalık dışında hiçbir sorunumuzla ilgilenmezdi. Hayatımız önceden planlanmıştı.” (S.Kırac, 2006:23) Vehbi Koç “Hayat Hikâyem” adlı kitabında gençlere öğütler başlıklı bölümde de zaman konusunda ne kadar hassas olduğunu ortaya koyar.

“20.yüzyılda çalışma saatleri belirlidir. Sekiz saat çalışılır. İş saatlerinin boşa gidecek tek bir dakikası yoktur. İyi bir iş adamı hangi saatlerde çalışacağını, hangi saatlerde toplantı yapacağını, hangi saatlerde misafir kabul edeceğini hesaplar, ona göre plan yaparak bunları düzenler, saatlerini yazar... [Ben] randevusuz bir yere gitmem ve karşımdakinin zamanını alacak boş laf konuşmadan hangi amaçla randevuyu almışsam o işi konuşur ve derhal ayrılırım” (Koç,1974:183)

Vehbi Koç çalışanlarının da zaman kullanımı konusunda aynı tutumda olmalarını beklerdi. İsak Bey anlatıyor; “Bir gün akşamüstü işten erken ayrılmıştım. Vehbi Bey beni aramış bulamamış. Ay sonunda üç günlük yevmiyemi kestiğini öğrendim. Kan tepeme çıkmıştı. Fazla çalıştığım zaman mesai ücreti yok, bir defa

erken çıktım diye üç yevmiye ceza ”(Kıraç, 1995:67). Vehbi Koç’a göre başarılı olmanın başlıca sırrı çalışmaktır, çalışmadan hiçbir işte başarı kazanılmaz”(Koç, 1974:182).

Zenginliğin İnkârı

Vehbi Koç tam da Weber’in bahsettiği gibi gösteriştan kaçınan ve zenginliğini inkâr eden bir kimlik olarak karşımıza çıkar. Ancak bunun nedeni Weber’in ifade ettiği asketik kültürden ziyade, sınıfsal bir ilişki olan sermayenin ve onun gelişim sürecinin bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Sermaye birikim sürecinin sınıf mücadelelerini içeren bir süreç olması, sermayenin ve kapitalistin kendini meşrulaştırıcı ve makulleştirici bir edim içinde olmasını beraberinde getirir. Bu bir yandan sermaye birikiminin farklı evrelerinde farklılaşan sınıfsal-politik dengelerin korunması ve toplumsal meşruiyetin sağlanmasına hizmet ederken diğer yandan da kapitalistin toplumsal değerlerle uyumlu, içimizden biri imajını güçlendirmektedir.

Vehbi Koç için göze batma önemli bir kaygı unsurudur. Bu durum gösteriştan kaçınma ve zenginliğin inkârı ile kendini gösterir. Bu bağlamda Barlas’ın Vehbi Koç ile yaptığı mülakat ilginçtir.

“Koç’la karşılıklı konuşuyoruz. Konu herkesin merak ettiği şey. Yani Vehbi Koç ne kadar zengin?

-Vehbi Bey, sizin hakkınızda yazacağım yazıların başlığına ilk Türk milyarderi demek istiyorum. Ne dersiniz?

-Hayır olmaz. Diyemezsin

-Neden?

-Katiyen milyarder değilim ben...

-Ama, iştirakiniz olan şirketlerin geçen yılki satış toplamalarını dolara çevirip hesapladığınız zaman 1.8 milyar dolar çıkıyor. Yani dolar hesabı ile de milyardersiniz.

-Mehmet Bey kardeşim... Sarıh olarak biliyorum. Ben milyarder değilim. Milyar ne demek siz bilmiyorsunuz galiba. Bana milyoner desen yeter.

-O zaman 999 milyonunuzun olduğunu söyleyeyim...

-Şakayı bırak Allah aşkına... Ben milyarder değilim... Bunu kesinlikle yazabilirsin. Ben kendimi bilirim (Barlas, 1976:54).

Yine Barlas şöyle anlatır. “Mesela kaç tane otomobiliniz var deyince, mümkün olsa benim otomobilim yok, dolmuşla gezerim demeyi tercih eder. Ya da nerelerde eviniz bulunuyor gibi bir soruya karşı susmayı yeğ tutar. Çünkü... özel yaşamında bu çeşit zenginliklere sahip gibi görünmesinin kamu oyunun dikkatini çekeceğinden ürker”(Barlas, 1976:55)

Vehbi Koç’un zenginliğini göstermemek, göze batmamak yönündeki kaygılarının varlığını Can Kıraç’ın anıları da doğrular. Kıraç, Muhterem Bey’in anısını aktarır:

“Büyükada’da uygun bir arsa bulmuştum. Bedel olarak kırk beş bin lira istemişlerdi... Bu durumda Vehbi Bey’den bir miktar avans almam gerekiyordu... Konuyu kendisine açınca bana, Ankara’ya döneyim, sana oradan cevap veririm demişti... Gelen cevap olumlu değildi. Bu ortamda senin Ada’da arsa almanı doğru bulmuyorum. Herkes her şeyi hemen öğreniyor. Koç’un müdürü Ada’da kırk beş bin liraya arsa aldığına göre kim bilir kendisi ne kadar çok para kazanıyor diye düşünürlere ve hepimizi topa tutarlardıydı”(Kıraç, 1995:69).

V. Koç’un kızı Suna Kıraç’ın çocukluk anıları da bu örnekleri destekler niteliktedir. “Çocukluk yıllarım çok zengin bir ailenin tevazu dolu yaşamıyla geçti. Oturduğumuz evler her zaman standartların üstünde oldu. Hatta çevresinde standartları belirleyen bir kriter olarak algılandı ancak o evlerin içindeki yaşamlarda kanaatkârlık, aşırılıktan kaçınma ve herkes gibi yaşama ısrarı vardı... Okula yürüyerek giderdik. Otomobille gitmemizi babam yasaklamıştı” (S.Kıraç, 2006:36-30). “Vehbi Koç halktan biri gibi yaşamak konusunda ısrarcıydı. Bu ısrarı kimi zaman ev yaşamında çalışanları için külfete dönüşüyordu. Örneğin yazlık eve taşınırken, kışlık evdeki buzdolabı da taşınıyordu. Bu durumdan haberdar olan Atılım A.Ş’nin Genel Müdürü Cengiz Solakoğlu’nun bir buzdolabını kışlık evine göndermesi üzerine Vehbi Koç telefon açarak, sen benim yaşamıma niçin karışyorsun diye çıktı. Solakoğlu’nun yanıtı işadamı Koç’u ikna edecek bir gerekçeye dayanıyordu. Solakoğlu, Kışlık evinizdeki buzdolabını yazlığınıza taşıdığınızı duyulursa, biz yazlıklılara nasıl buzdolabı satarız deyince Vehbi Koç gülerken telefonu kapatmıştı.”(S.Kıraç, 2006:112)

Anlaşılan Vehbi Koç’un kendi tüketim alışkanlıkları-israftan kaçınma gibi zihniyete dair tutumları da sermayenin mantığı zemininde belirlenir hale geliyordu. Burada ilginç olan genellikle bireysel tüketimden kaçınma eğiliminde olan Koç’un sermaye birikimini destekleyeceğini düşündüğü ölçüde bireysel tüketime yönelik genel tutumundan vazgeçme eğiliminde olmasıdır. Burada Marks’ın sözlerini anımsamakta fayda vardır. “Belli bir gelişme aşamasına ulaştığında... itibar kaynağı olan ve alışlagelen derecede bir israf, "talihsiz" kapitalist için bir iş zorunluluğu halini almaktadır.”(Marks, 2007:567)

Vehbi Koç’un toplumsal değerlerle uyumluluk kaygısı onun çeşitli açıklamalarında öne çıkardığı din ve memleket-ulus vurgularından da izlenebilir. Bu vurguların Vehbi Koç’un sermaye birikimine başladığı koşulların bir yandan Osmanlı Devleti’nin yıkılması ile birlikte yeni kurulan ulus devlet etkisinde olması, diğer yandan da sürecin taşıyıcısı olarak Osmanlı Devleti’nde öne çıkan gayrimüslimlere karşı Müslüman unsurların etkinliğini arttırmaya yönelik bir süreç olması dikkate değerdir. Dolayısıyla bu açıklamalarda genel bir meşruiyet arayışının yanı sıra yaşanan bu dönüşümün yeni aktörü olarak tarih sahnesinde bulunmanın da payı olsa gerektir. Sürekli olarak kendi kazancıyla memleketin çıkarı-refahı arasında bağ kuran Vehbi Koç’un bu tutumu A.Buğra’nın ifade ettiği devlet karşısında güçsüz ve savunmacı bir tutum olarak değil (Buğra, 1997) toplumsal

ilişkiler seti içinde kendi konumunu inşa etme-geliştirme süreci ve çabaları olarak okunmalıdır.

Vehbi Koç'un bu vurguları sık sık yaptığı dönem sınıf mücadelelerinin yükseldiği böylesi bir konjonktüre sahipti. "Politikada hak ve özgürlükler adına kızışan kavga ile sanayideki bilgisizlik ve acemiliklerimizin yarattığı ortamda, öyle bir sanayici ve işadamı portresi çiziliyordu ki; onun ulusal ve toplumsal sorunlar üzerinde hiçbir kaygısı yoktu, sadece çıkarına ve kesesini doldurmaya bakardı, sıkıştığı zaman kaçıp gitmeye hazırdu, toplum için kemirici bir kurttan başka bir şey değildi." (Koç, 1987:155-156) Böylesi bir ortamda bir işadaminin-kapitalistin kendi çıkarı ile ulusal çıkar arasında bağ araması ve kurması kadar rasyonel bir politika herhalde olamaz. Bu bir başka soyutlama düzeyinde sermayenin çıkarının, ulusal çıkar ile eşleştirilmesi davranışıyla açıkça benzer bir politikadır.

Sonuç

Bu çalışmanın sonuçlarını birkaç noktada özetlemek uygun olacaktır. (i) İktisat zihniyeti tartışmaları sadece geçmişi değil, yakın tarih ve bugünü de anlamaya yönelik olarak geliştirilmesi gereken önemli bir alandır. (ii) Weber, Ülgener ve Sombart'ın bu çalışmada ele alınan çalışmaları itibarıyla iktisat zihniyetine yaklaşımları, kapitalist üretim sistemine içsel olan eğilimleri göz önüne almadıkları ölçüde problemler taşımaktadır. (iii) Marks'ın yaklaşımının üstün yanı iktisat zihniyeti ile sermayenin içsel doğası arasındaki ilişkiye işaret etmesidir. Bu çerçevede Marks, kullanım değeri ve değişim değeri arasındaki çelişkili birlik etrafında toplumsal sınıfların farklı zihniyet dünyalarına işaret ettiği gibi, sermayenin içsel doğasının kapitalistin bilinç ve iradesinde onun [maddi] hareketlerine yön veren dürtüler olarak yer aldığı da altını çizmektedir. (iv) Vehbi Koç'un, Marks'ın çizdiği bu çerçeveden hareketle bir kapitalist olarak, "sermayenin kişileşmesi" olarak ele alınması, Koç'a ilişkin bu çalışmada işaret edilen diğer yaklaşım tarzlarından, kapitalist toplumsal üretim tarzı ve iktisat zihniyeti arasındaki ilişkiye işaret etmesi noktasında daha doğru ve anlamlıdır.

Kaynakça

- Atam A. (2000) “*Arçelik Konulu Sözlü Tarih Görüşmesi*”, 26.05.2000, Cuma, İstanbul, VTR Araştırma Yapım Yönetim.
- Barlas M. (1976) Günaydın Gazetesi, “*İçimizden Biri*”, içinde *Bizden Haberler*, 1976, 50.Yıl Sayısı
- Bizden Haberler Dergisi, (1976), “*50.Yıl Sayısı*”
- Boysan A. (2000), “*Arçelik Konulu Sözlü Tarih Görüşmesi*”, İstanbul VTR Araştırma Yapım Yönetim.
- Buğra A. (1997) *Devlet ve İşadamları*, Fikret Adaman (çev) İstanbul: İletişim Yayınları, İkinci Basım.
- Cleaver H. (2008) *Kapital’i Politik Olarak Okumak*, çev. Münevver Çelik, İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Dahms H.F. (1995) “From Creative Action to the Social Rationalisation of Economy; Joseph A.Schumpeter’s Social Theory”, *Sociological Theory*, vol. 13, no.1.
- Dündar C. (2006) *Özel Arşivinden Belgeler ve Anlarıyla Vebbi Koç*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Emeç Ç. (1976) “*Çarşaf*”, 9.6.1976, içinde *Bizden Haberler*, 1976, 50.Yıl Özel Sayısı.
- Engels F. (1893) Letter to Mehring “On Historical Materialism”
<http://www.Marksists.org/archive/mehring/1893/histmat/app.htm>
- Filho A.Saad. (2006) *Marks’ın Değeri, Çağdaş Kapitalizm İçin Ekonomi Politik*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Gevgilili A. (1976) içinde *Bizden Haberler*, 1976.
- Holloway J. (2001) “Why Read Capital”, *Capital and Class*, 75.
- Holloway J. (2007) “Gayya Kuyusu Açılıyor: Keynesçiliğin Yükselişi ve Düşüşü”, çev. A.R.Güngen, *Küreselleşme Çağında Para ve Sınıf Mücadelesi* içinde, Werner Bonefeld, John Holloway (ed), çev. A.R.Güngen vd., İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- İpekçi A. (1976) içinde *Bizden Haberler*, 1976.
- Karatani K. (2008) *Transkriptik, Kant ve Marks Üzerine*, çev. Erkal Ünal, İstanbul: Metis.
- Kıraç C. (1995) *Anılarımla Patronum Vebbi Koç*, Milliyet Yayınları.
- Kıraç C. (2001) “*Koç Topluluğu Konulu Sözlü Tarih Görüşmesi*”, 12.09.2001, İstanbul, VTR Araştırma Yapım, Yönetim, 2001
- Kıraç S. (2006) *Ömrümden Uzun İdeallerim Var*, Suna-İnan Kıraç Yayınevi.
- Koç V. (1974) *Hayat Hikayem*, İstanbul: Apa Ofset, 2.Baskı, 1974.
- Koç, V. (1976) içinde *Bizden Haberler*, 1976.
- Koç, V. (1987) *Hatıralarm, Görüşlerim ve Öğütlerim*, İstanbul: Hürriyet Ofset, 2.Baskı.
- Marks K. (2000) *1844 El Yazmaları*, çev. Murat Belge, İstanbul: Birikim Yayınları.

- Marks K. (2004) *Felsefe Yazıları, 1818-1883*; çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Hil Yayınları.
- Marks K. (1990) *Result of the Immediate Process of Production, Appendix to Capital 1*, Penguin Boks.
- Marks K. (2006) *Kapital Üçüncü Cilt*, çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları, Beşinci Baskı.
- Marks K. (2006a) *Kapital İkinci Cilt*, çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları, Altıncı Baskı.
- Marks K. (2007) *Kapital, Birinci Cilt*, çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları, Sekizinci Baskı.
- Marks, K. *Alman İdeolojisi [1845-1846]*, Sol Yayınları tarafından çevrilmiş, Eriş Yayınları tarafından düzenlenmiş formu. İnd tar: 06. 2008
<http://www.kurtuluscephesi.com/marks/almanideoloji.html#nt15>
- Özkaya M.O. (2000) *Bir Lider Olarak Vehbi Koç*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, SBE.
- Schumpeter J.A. (1947) “The Creative Response in Economic History”, *The Journal of Economic History*, Vol 7, no.2.
- Schumpeter J.A. (1955) *The Theory of Economic Development*, Harvard University Press.
- Schumpeter J.A. (1974) *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi*, çev. Tunay Akoğlu, Ankara: Varlık Yayınları, 3.Baskı.
- Sınav A., (1976) Demokrat İzmir 3.6.1976;, içinde *Bizden Haberler*, 1976, 50.Yıl Özel Sayısı
- Sombart W. (2008) *Burjuva, Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlakı ve Entelektüel Tarihine Katkı*, çev. Oğuz Adanır, Ankara: Doğu Batı, [1913] 2008.
- Üçok A. (2005) *Koç Ailesinin Yaşamı, Sadberk Hanım*, Lon-Ist Publication.
- Ülgener, S.F. (2006) “İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri”
Ülgener Sabri F: *Makaleler*, Ahmed Güner Sayar (der) İstanbul: Derin yayınları, s.19-53
- Ülgener, S.F. (1981a) *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Fikir ve Sanat Tarihi Boyu Akisleri ile Bir Portre Denemesi*, İstanbul: Der Yayınları
- Ülgener, S.F. (1981b) *Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din; İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, İstanbul: Der Yayınları
- Toy, E. (1997) *İmparator*, Yaz Yayınları,
- Wallerstein I. (1996) *Tarihsel Kapitalizm*, çev. Nemciye Alpay, İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Weber M. (1997) *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*, İstanbul: Hil Yayınları, İkinci Baskı